
LA NIT DE NADAL AL LLUÇANÈS

1850-1965

Pere Mestre i Boix
Francesc Xavier Cortada i Jordà

© Pere Mestre i Boix i F. Xavier Cortada i Jordà.

Edició digital dels autors per felicitar el Nadal de l'any 2020 a familiars i amics.

Dibuix de la portada de *La Nit de Nadal*: Ramon Noè, d'*El llibre de Nadal*, de Ramon Violant i Simorra.

Dibuix de la portada de l'Annex 1: Ramon Noè, d'*El llibre de Nadal*, de Ramon Violant i Simorra.

Dibuix de la portada de l'Annex 2: Postal Fototípia Thomas. 2. Camprodon. *Pastoret*.

Disseny portades, Pla-Valldaura.

Supervisió del text, Lluís Vila i Vilalta.

Índex

PRESENTACIÓ

El Nadal que ve de lluny	pàgina 2
--------------------------------	----------

L'ADVENT

Abstinència	5
El pessebre	5
L'església engalanada	7

VETLLES I ALBADES

Cagar el tió	9
Nit màgica	10
La visita de la Mare de Déu	11
Vetlles	12
Albades	12
Impediments per anar a la missa del gall	13
Gastronomia de la Nit de Nadal	13
L'allioli	14
Xocolata desfeta	14
La coca de Nadal	15
El camí cap a l'església	16
Encendre un foc	17
Robar llenya	18

LA MISSA DEL GALL

Les cançons	20
Repicar a matines	22
La gran festa dels pastors	23
Els canvis en la litúrgia i la pèrdua del folklore de la missa del gall, 1903-1965	29
Notes	34
Bibliografia, informants i arxius	45

ANNEX 1

Narracions de la missa del gall al segle XIX,
Montmany (El Figaró), 1880 i La Pobla de Lillet, 1895

ANNEX 2

Cançons de Nadal recollides al Lluçanès
pels folkloristes Pecanins, Vilarmau, Amades, Tomàs i Romeu

PRESENTACIÓ

El Nadal que ve de lluny

L'any 325 els cristians es reunien a Nicea (Turquia) per discutir sobre la naturalesa de Crist. Ho feien sota els hospicis de l'emperador romà Constantí, molt interessat en què els cristians es posessin d'acord.

En aquest concili ecumènic, el primer de l'església catòlica, es va establir el *credo* que encara és vigent i es van triar els quatre evangelis constituents del relat principal de la fe cristiana.

En aquell moment, l'església, que s'estava institucionalitzant, no disposava encara d'un calendari festiu, per això vers l'any 342 el papa Juli I determinava celebrar el naixement de Jesús el dia vint-i-cinc de desembre, que coincideix justament amb el solstici d'hivern, el moment en què el sol està més baix i a partir del qual els dies comencen a fer-se més llargs. És, per tant, un renaixement, el principi de la fertilitat de la terra i, simbòlicament, el triomf del sol sobre la foscor.

Totes les antigues cultures paganes que rendien culte a la natura han adorat al sol; els romans també celebraven en aquest moment unes festes que anomenaven Saturnàlies, que estaven relacionades amb la fi de les feines d'hivern en el camp i el principi de la sembra de la nova collita. Per altra banda, algunes religions que s'havien popularitzat en l'Imperi romà els primers segles de la nostra era, com el mitraisme, d'origen persa, que va ser adoptada pels romans i va competir amb el cristianisme fins al segle IV, estaven relacionades amb el sol i celebraven també el naixement de Mitra el dia vint-i-cinc de desembre. Així doncs, l'elecció del dia vint-i-cinc de desembre no podia ser més encertada: d'una banda el simbolisme solar quedava perfectament identificat amb la llum que el nou Messies portava al món i, a la vegada, de ben segur facilitava les coses als nous cristians, ja que, d'aquesta manera, no havien de variar gaire el seu calendari festiu al que ja estaven acostumats.

Anvers i revers d'una moneda romana del l'any 325, on es pot veure a l'emperador Constantí identificat amb el "sol Invictus".

A la quarta centúria de la nostra era el cristianisme s'expandia massivament per tot el Mediterrani, s'implantava a Tarraco i Barcino, més endavant a Egara i Ausona i així a totes les ciutats de l'imperi. El que no sabem és fins a quin punt havia arribat en llocs de muntanya fora de la influència de les grans ciutats; al Lluçanès, per exemple, segurament encara no havien sentit parlar de Jesucrist.

Més endavant vindrien els musulmans i la poca gent que restaria aïllada a l'altiplà del Lluçanès subsistia en el desgovern durant gairebé dues centúries, de tal manera que quan l'any 905 el bisbe de Vic Idalguer consagrava de nou la petita església de Santa Maria de Lluçà, el catolicisme no devia ser gaire cosa més que una religió de repoblament, i ben segur que les pràctiques paganes eren encara ben presents entre els seus habitants. Qui sap si llavors la nit de Nadal i la de Sant Joan ja s'encenien fogueres al pla del castell.

Anys més tard, mentre els senyors del castell guerrejaven, en el cor d'alguns monestirs, entre cants i declamacions de textos evangèlics, es començaven a escenificar alguns passatges de la vida de Jesucrist. Desconeixem si en la comunitat agustiniana de Santa Maria de Lluçà s'havia representat algun drama litúrgic, però tenim perfectament documentats els tres que es representaven a Santa Maria de l'Estany, un d'ells, l'*Officium pastorum* que es feia la nit de Nadal i reproduïa l'escena de l'anunciació dels pastors. Entretant, i també dins dels monestirs sorgien d'altres manifestacions nadalenques que avui encara perviuen, com el "Cant de la Sibila", un personatge profà de la mitologia grega que l'església havia reciclat per anunciar la vinguda del Salvador, o la primera representació plàstica, el pessebre, instituït per Sant Francesc d'Assís la nit de Nadal de l'any 1223 en el cor de la Basílica d'Assís.

Amb el temps, els drames litúrgics traspassarien les portes de les esglésies i esdevindrien, en gran part, el preludi del teatre a la italiana i de la música polifònica i, posteriorment, de representacions tant nadalenques com els *Pastorets* de Josep M. Folch i Torres o els de Serafí Pitarra.

Així doncs, a partir de l'edat mitjana el cristianisme es consolidaria arreu, el dia de Nadal esdevindria una de les festes més importants de l'any i, poc a poc, en un perfecte i meravellós sincretisme entre el paganisme i la religió catòlica, s'aniria teixint el nostre imaginari nadalenc, la nit esdevingué tan màgica com santa i el poble, sempre àvid de gresca i alegria, es disposava a celebrar totes les nits del 25 de desembre el naixement de Jesús, amb els límits, però, que el ritual de la pròpia església imposava.

Hugo van der Goes. *L'adoració dels pastors*, 1480.

Pintura que representa l'escenificació del naixement de Jesús, inspirada molt probablement en el drama litúrgic *Officium pastores*. A banda i banda, desvelant l'escena, els profetes Isaïes i Jeremies que van profetitzar la vinguda d'un Messies.

Vindria després el rigor i la contundència dogmàtica del concili de Trento, promotor també de la religiositat popular, que acabaria per modelar la personalitat de les tradicions de cada país; aquí a casa nostra, potser seguint la tradició del drama litúrgic *Officium pastorum*, aniríem construint dins mateix de l'església una excel·lent representació en la que els pastors, constituïts en protagonistes de la nit, reviuriem l'anunci de l'àngel i propa-

garien la bona nova al crit de “**Ja és nat**” que esdevindria la paraula màgica per senyalar l'inici de la festa. La missa del gall havia esdevingut el centre vital de la celebració nadalenca i gran part dels costums i tradicions es consolidaven al seu entorn.

Avui, però, de la riquesa dels nostres costums nadalencs d'antany n'està quedant ben poca cosa; de les ancestrals cultures que rendien culte a la natura en conservem afortunadament fer cagar el tió, sens dubte un tresor cultural ben peculiar. També en menor mesura es conserva encara l'encesa del foc ritual del solstici, però per altra banda hem afegit tradicions importades dels països anglosaxons, com l'arbre o el Pare Noel que han arribat aquí amb ben poc contingut cultural i més aviat com un perfecte element de consum de masses. Avui, amb les esglésies buides, la nit de Nadal va transmutant vers una creixent i inexorable assimilació dels costums castellans, produint una mena d'híbrid que transita entre la **missa del gall** i la “Nochebuena”.

Podem parlar d'assimilació o potser d'enriquiment cultural, tant se val, el cert és que mirant amb una retrospectiva de no gaire més de cinquanta anys, els nostres costums nadalencs han canviat extraordinàriament, si a més ja ens hem oblidat del què és tenir una arruga al païdor, podem trobar-nos amb un tió que porta cara i barretina, ja no es menja les peles de mandarina, es menja la mandarina sencera, i les peles les escup.

Aquest treball que teniu a les mans, o potser a la pantalla de l'ordinador, és, naturalment, una manera de recordar amb certa nostàlgia les antigues tradicions de la nit de Nadal, però sobretot és un intent d'elaborar un relat coherent, que transiti entre l'històric i el popular. Certament, per part dels autors, ha estat un exercici d'aprenentatge per la recerca d'un mètode per construir poc a poc un costumari del Lluçanès. Els recursos d'investigació són pocs; molta bibliografia i molt poca documentació, però per sort, tenim molta gent gran disposada a penetrar en els seus records que, pas a pas, van omplint d'història oral la nostra fonoteca. Per això, el text que llegireu està fet a base de molts afegitons, d'ajuntar moltes i petites coses, d'un *tallar i enganxar* i, d'aquesta manera, potser al final, i sumant-ho tot, ens semblarà que hem avançant una mica en el relat.

Malgrat aquesta migradesa de documents, al Lluçanès estem de sort de tenir un personatge tan excel·lent com Josep M. Vilarmau que, tot i que el gruix de la seva obra és eminentment musical, no són gens despreciables els seus apunts sobre costums. Per altra banda, a part de l'incombustible Joan Amades, és també essencial l'obra del folklorista ripollès Salvador Vilarrasa i Vall, que descriu amb tota mena de detalls els costums de les Lloses, on va viure gran part de la seva vida, però també els del Lluçanès, que coneixia per les llargues temporades a la Vall d'Alpens, casa pairal de la seva mare.

Després d'haver garbellat i posat en ordre la informació disponible sobre la nit de Nadal al Lluçanès, se'n desprenen algunes conclusions certament interessants; així, es pot observar com la majoria de les tradicions de la nit de Nadal estaven estretament influenciades pels rituals eclesiàstics; observeu, sinó, com el fet de l'abstinència de menjar carn, que es practicava durant el període d'advent i que fou d'estricta compliment fins el 1915, va condicionar en gran manera tot el que passava tant dins com fora de l'església i, molt especialment, en les característiques de la gastronomia pròpia de la nit de Nadal.

En el mateix sentit, un canvi en la litúrgia de la música sacra, que es produïa el 1903 com a conseqüència del decret papal *Motu Proprio*, portaria a la desaparició en poc temps d'una de les més emotives manifestacions folklòriques que s'han donat en aquest país i que es va celebrar, amb tot el seu esplendor, fins a finals del segle XIX. Estem parlant de la missa del gall que protagonitzaven els pastors de la contrada a la majoria de parròquies de Catalunya i, malgrat la seva humil condició, el majoral i el rabadà, acompanyats pel seu moltó manyac, aquella nit es revestien d'un protagonisme gairebé celestial.

L'ADVENT

Abstinència

L'Advent¹ és el primer període de l'any litúrgic cristià, i consisteix bàsicament en què els fidels es preparen espiritualment per a la celebració del naixement de Jesús. La seva durada sol ser de 22 a 28 dies atès que l'integren els quatre diumenges abans de la Nativitat i s'acaba la nit del dia 24 de desembre. Fa anys, era un temps durant el qual es practicava la penitència i l'austeritat en l'alimentació.

Des de l'edat mitjana havia estat de rigorós compliment el dejuni i l'abstinència, especialment tot el dia 24, i consistia en no menjar ni carn ni ous fins a les dotze de la nit de la vigília de Nadal. Aquesta norma, que avui ja ningú recorda, va regir de manera escrupolosa fins l'any 1915 i va ser determinant perquè es configurassin algunes de les nostres tradicions nadalenques.

Com veurem més endavant, les privacions i l'espera de la fi del dejuni van determinar, tant la gastronomia, com certs costums ben estrafolaris que es practicaven a partir de la mitjanit, moment en el que es desfermava l'alegria i un cert aire de gresca i disbauxa.

Molt probablement per això, antigament al període d'Advent també se'l coneixia pel Carnestoltes de Nadal o la Quaresma de Nadal.²

El pessebre

Per Nadal celebrem el naixement de Jesús. Segons la Bíblia, quan l'Infant va néixer a l'estable els seus pares el van posar en una menjadora d'animals anomenada pessebre, i aquest és el nom popular amb què el coneix tothom. El primer pessebre es deu a sant Francesc d'Assís, la vigília de Nadal de l'any 1223. A Catalunya, la primera representació no va ser fins el segle XIV, a través de la influència franciscana i dominicana, però es va començar a popularitzar a partir de la Fira de Santa Llúcia de Barcelona que se celebra des del 1786, on es venien les figures del naixement.³

La representació més antiga que conservem d'un pessebre al Lluçanès és de finals del segle XIX o inicis del XX. Era un pessebre que es col·locava davant mateix del retaule barroc de l'església de Sant Boi de Lluçanès, amb un teló pintat de 3,07 metres d'amplada per 2,94 metres d'alçada. A dalt del pessebre hi ha l'àngel de la cova de Betlem, amb el "Glòria in Excelsis Deo". Després hi ha la cova, amb el bou i la mula, pels laterals era mòbile, per donar sensació de profunditat. Finalment les figures mòbils de Josep i Maria, que es feien avançar fins el dia de la nit de Nadal.⁴ El Nen Jesús era la típica imatge de l'Infant dins el bressol, que en el cas de Sant Boi de Lluçanès simbòlicament es col·locava per sobre del sagrari. Aquest, quedava ocult pel decorat, on hi havia una porteta per accedir-hi. En altres esglésies del Lluçanès, l'Infant s'havia posat també sobre el sagrari, sota el dosser o a la credença, d'on el mossèn l'agafava per així poder-lo fer adorar pel poble a l'hora de la missa del gall.⁵

Escenografia del pessebre de l'església de Sant Boi de Lluçanès, ubicada en el seu lloc original, davant del retaule barroc, on es muntava cada Nadal fins als anys seixanta del segle XX.⁶ (Fotomuntatge de P. Mestre i F.X. Cortada)

Figures dels pastors, de talla de fusta d'uns 80 centímetres d'alçada, del segle XIX, que actualment es munta cada Nadal davant l'altar de l'església de Sant Boi de Lluçanès. (Foto F.X. Cortada)

També a cada poble s'anaven introduint pessebres i pessebristes. A Prats de Lluçanès, un dels llocs més antics on es feia el pessebre era a l'hospital vell. Al costat de la cuina hi havia una saleta amb una llar de foc, on s'hi instal·lava un gran pessebre de molsa, amb figures vestides amb roba.⁷ Tenim constància de les primeres cases on es feia el pessebre a les diferents poblacions del Lluçanès, que en molts casos eren visitades per la gent del poble durant les festes de Nadal.⁸

Ja abans de la guerra, moltes famílies tenien el costum de fer el pessebre,⁹ però de manera generalitzada es va fer a partir de la dècada dels anys 1950. A vegades es compraven les figures a la Fira de Santa Llúcia de Prats; era en aquesta diada quan es començava a fer i durava fins a la Candelera. Els primers pessebres es feien amb tres o quatre figures,¹⁰ sobretot el naixement, i anualment s'hi anaven afegint altres figures.

Aquells pessebres eren molt senzills,¹¹ s'empraven materials de la naturalesa, com molsa, rocs adients, llenya i el suro pelegri per simular les muntanyes, tronquets d'arbres, farina per representar la nevada, paper de plata i algun cristall per simular el riu o la bassa, el timó per representar les oliveres... i enmig d'aquests elements de paisatge, les figures d'argila cuita i pintades, les casetes de suro i cartró i el portal de Betlem, amb el naixement, l'anunciació als pastors, l'estrella guiadora i els Reis en la llunyania, que cada dia els feien apropar una mica cap a la cova i, per últim, el Nen Jesús, que no s'hi posava fins després de la missa del gall.¹² A banda del naixement, es diu que la figura més simbòlica del pessebre és el pastor de l'anunciata, aquell pastor que bufa l'olla i la més popular, la del caganer, que simbolitza el gest de fecundar la naturalesa a través de l'adob perquè l'any vinent estigui florida i verdosa per poder tornar a fer el pessebre.

L'església engalanada

La commemoració de la Nativitat de Jesús ha sigut des de sempre una festa religiosa per la que l'església s'engalanava ufanosament, el poble adquiria un protagonisme molt destacat i no s'escatimaven esforços perquè en la missa del gall l'església lluis amb gran esplendor.

Uns quants dies abans de Nadal el campaner tenia l'encàrrec de repicar les campanes tres cops al dia per anunciar la proximitat de la festa.¹³ També els obrers preparaven la lluminària de l'església; dotze ciris a l'altar major, sis a cada banda del sagrari i quatre en els altars laterals.¹⁴ També se'n col·locaven uns quants als brandons de la reixa del presbiteri¹⁵ i a la vegada preparaven les atxes que la nit de Nadal cremaven des del començament de la missa.¹⁶ També han anat a buscar flors i unes branques d'heura que feien passar d'un cantó a l'altre de l'altar.¹⁷ Entretant, el rector es cuidava de comprar les neules per adornar l'església, o fer-les fer a casa, si tenia neulers.¹⁸ A Sant Bartomeu del Grau, a finals del segle XVIII en posaven cent o més.¹⁹

Les neules eren unes fulles primes de pasta de farina blanca, rodones, planes i gravades amb motius religiosos, que es penjaven en unes cintes de roba i anaven d'una banda a l'altre del presbiteri. A vegades, entre les neules s'intercalaven alguns fruits de la tardor com castanyes o també branques d'algun arbust. L'origen de les neules a Catalunya és molt antic, es remunta al segle XIII i se servia a la taula com un menjar exquisit. Amb el temps es van començar a penjar a l'església per engalanar-la, les disposaven de manera que fessin la funció de calendari per tal de comptar els dies que faltaven per arribar a la Quaresma.²⁰

Neuler o hostier del segle XIV. Sant Pere de Castanyadell (Vilanova de Sau).

Una de les dues planxes de ferro que un cop escalfades al foc, a manera de tenalla servien per fabricar les neules de pasta de farina, que premsades quedaven rodones i gravades amb el dibuix de la planxa. Amb cada premsada es feien dues neules.

Aquesta tradició va anar evolucionant amb el pas del temps,²¹ així, a Sant Feliu Sasserra, el primer quart del segle XX les noies joves adornaven l'església amb unes neules que feien elles mateixes amb papers de colors que retallaven en forma rodona i després penjaven per tot arreu de l'església.²² Pels volts de 1932, aquesta tradició ja havia desaparegut de molts indrets de Catalunya.²³ Per últim, els obrers treien de la sagristia la imatge del *Jesuset* dins un bressol que col·locaven a la banda de l'epístola i, per més *adorno*, es posava el dosser, que s'hi quedava fins el dia de Reis.²⁴

VETLLES I ALBADES

Cagar el tió

A la nit de Nadal, a entrada de fosc i havent sopat, arriba per la canalla el moment culminant d'aquestes festes. Ja fa uns vuit dies que el pare o bé el padrí havia anat al bosc a cercar una grossa soca de roure recargolada, rabassuda i plena de forats, i amb l'expectació de tothom l'acosten al foc de la llar perquè estigui calent, llavors diuen als infants que cada dia l'hauran d'alimentar perquè la nit de Nadal cagui regals per tots els nens de la casa.

Cada nit, després de sopar, l'atipaven amb tot el que podien; fulles de col, peles de patata o de mandarina, que posaven atapeïdes dins les escletxes i els forats del tió. Algunes cases, en lloc d'una soca feien servir per tió un escambell sota del qual hi posaven el menjar.

La nit de Nadal arribava, era el moment més esperat; després de sopar i un cop resat el rosari, els nens, armats amb un bastó, es preparaven amb ànsia per fer cagar el tió. Llavors l'abrigaven amb una manta perquè estigués ben calent i l'acostaven al foc perquè quedés una mica socarrat, ja que diuen que així torrat caga millor; tot seguit feien anar a la canalla a resar un parenostre davant d'una imatge de la verge que hi havia sobre la calaixera de la cambra dels pares. Després, amb gran expectació, començaven a garrotejar el tió mentre repetien tots junts cantarelles com aquestes:

*Tió, tió, caga tió
per la vinguda de Nostre Senyor,
per la virtut que Déu t'ha dat
caga'n un bon grapat.*²⁵

Josep M. Vilarmau. (Santa Maria de Merlès, 1900 -1947).

*Tió, tió, caga tió
pel naixement de Nostre Senyor,
tió, tió, caga torró
d'avellana i de pinyó.*

Ramon Gabarrós i Cardona. (Perafita, 1941).

*Tió, tió, caga torró
d'avellana i de pinyó.
No caguis arengades
que són massa salades,
caga torrons que són més bons.*

Roser Monferrer i Badia. (Les Lloses, 1940 - Alpens).

Llavors destapen la manta que cobreix el tió i dins dels forats i rabasses hi descobreixen amb gran alegria els regals que ha cagat; una tauleta de torrons, una mandarina, algunes llaunadures, també podia cagar altres coses tan variades com; figues de moro, uns llàpissos, una gallina o bé un conill, o unes espardenyes per algun vailet i una ceba pel rabadà. Això ho repeteixen dues o tres vegades fins que el tió es cansa i ja no caga res.²⁶

Després de cagar el tió, en qualsevol casa del Lluçanès la família restava arraulida vora el foc mentre feien la torrada amb all i oli, tot esperant l'hora d'emprendre el camí cap a la missa del gall, llavors era el moment que els més grans explicaven a la canalla que fa molts anys en una nit com aquesta, a Betlem uns pastors que dormien al ras se'ls aparegué un àngel i els anuncià que prop d'allà havia nascut el Redemptor en un estable i ells van ser els primers d'anar a adorar-lo. Per això, en aquesta nit, sempre passen coses meravelloses i estranyes, el cel i la terra queden sobtades perquè el fill de Déu ha vingut al món.

Nit màgica

Tot i que la nit del dia 24 de desembre no coincideixi amb exactitud astronòmica amb el solstici d'hivern, a molts indrets de l'hemisferi nord, per influència tradicional de les antigues celebracions paganes, es va establir el solstici d'hivern en la nit del 24 al 25 de desembre. Per tant, a efectes pràctics, el moment màgic de la transició del sol es produeix a les 12 de la nit del 24 de desembre.

És just en aquest moment quan totes les creences i supersticions teixides pel poble al llarg de molts segles es fan presents en l'imaginari col·lectiu, moltes d'elles ben garbellades en un perfecte sincretisme que fusiona les creences paganes amb les cristianes.

Tanmateix, aquest és el moment en el que totes les forces de l'univers es convulsionen; els astres, els animals, les plantes, els éssers fantàstics i mitològics es transfiguren i les seves propietats queden momentàniament alterades pel moment màgic del solstici d'hivern per uns, i del naixement de Jesucrist per altres.²⁷

La creença generalitzada de la màgia o la santedat d'aquest moment, s'evidenciava en el costum que tenien moltes mares de Prats de Lluçanès a principis del segle XX, de portar la mainada a la missa del gall, especialment els fills nounats, ben aïllats dins els seus embolcalls, amb la intenció que rebessin els beneficis tant de la virtut cristiana com del caràcter apotropaic que desprenia aquesta nit.²⁸

Avui és **la nit la més estelada**, serena i lluminosa de tot l'any i en el punt del zenit surt *l'Estrella de Nadal*, que és senyal de bons averanys i brillarà cada nit fins que han passat els Reis.²⁹

Hi han **plantes** que floreixen fora de temps, com la malva, que si s'ha collit la nit de Sant Joan just abans de sortir el sol, avui torna a florir a les dotze de la nit.³⁰ La falguera, que porta fortuna, també floreix aquesta nit i qui n'obté un gra de la seva llavor, serà ric. D'altres assenyalen desgràcies, com el ginebre, que si no floreix uns quants dies abans de Nadal, és el senyal que aquest any s'acabarà el món.³¹

Els **animals** més ferotges, avui s'amaneixen i perden la seva fúria per respecte a l'Infantó; els llops no ataquen el ramat, la guilla no persegueix l'aviram i els animals verinosos, com l'escurçó, no mosseguen ningú. En canvi, els ocells com el pinçà, la cadenera i el verdum, just al punt de mitjanit es fan un fart de refilar.³²

També els **personatges fantàstics i mitològics** es queden sense poders. Aquesta nit el bufarut no té força i resta quiet a l'obaga, el follet deixa tranquil·les les eugues de la cort i no gosa de cap manera escampar per terra la farina ni picar les cuixes de la criades.³³ Els mals esperits i les bruixes campen desorientats pel despoblat i els dimonis, amb els seus poders afeblits, ja no s'atreveixen a fer mal a cap ànima cristiana per mor de perdre la cua i les banyes.³⁴

Avui també, al punt de mitjanit, els **tresors** es desencanten i es tornen lluminosos i, per uns moments, estan a l'abast de qui els pugui agafar.³⁵

Aquesta nit és el moment que es manifesten altres poders extraordinaris que afecten l'esdevenidor de les persones. Les fadrines casadores que volen **saber qui serà el seu futur marit**, abans d'anar a dormir han deixat sota el seu llit tres paperets, cada un amb el nom d'un dels tres joves amb els quals els plauria casar-se. L'endemà al matí, el primer paper que estirarà la fadrina serà amb tota seguretat el noi amb qui es casarà.³⁶

Pels que volen **conèixer el temps que farà** l'any que entrarem, han de saber que per santa Llúcia comencen els "*signos*", i s'observen de la següent manera: el dia 13 abans de Nadal, que és Santa Llúcia, assenyala el temps que farà pel gener; el catorze, el febrer, i així fins el dia vint-i-quatre, que assenyala el desembre. Nadal no compta. Els dotze dies següents es compten reculant, de manera que el vint-i-sis, dia de Sant Esteve, correspondrà al desembre; el vint-i-set al novembre, i així fins el dia de Reis, que assenyala el gener. Si, per exemple, el dia de Santa Llúcia i el dia de Reis (que assenyalen el gener) fa un bon sol, vol dir que el mes serà bo. Si, al contrari, plou, neva o fa vent, assenyala que el mes serà moll, nevarà o serà ventós, i així successivament.³⁷

Diuen que els nens que venen al món a les dotze de la nit de Nadal, neixen amb una creu gravada sota la llengua i tenen un do especial per curar malalties o curar de gràcia; a aquestes persones se les coneix popularment pel nom de **saludadors**. També es creu que per tenir aquest do cal ser el setè fill o filla d'un matrimoni que hagin tingut set fills o set filles, tots seguits. Poden curar mals tan diversos com les angines, l'enyorança, el carn esqueixat, el mal de pit o l'enaiguament. Les curacions les fan per imposició de mans i dient oracions i sortilegis.³⁸

L'últim saludador conegut al Lluçanès va ser **Pere Grau**, que havia nascut molt probablement a Montclús, municipi de Santa Maria de Merlès, vers l'any 1860. A més de saludador també feia de pagès, treballant a preu fet per diverses cases de la ruralia del terme. Tothom el coneixia per les curacions que feia a distància. Entre els anys 1925-1936, va obrir una *consulta* en una casa del Passeig de Prats de Lluçanès, on durant els mercats del diumenge atenia la seva clientela. Va morir d'accident el 1939 mentre manipulava una bomba de mà.³⁹

La visita de la Mare de Déu

Totes les cases, després d'haver cagat el tió, el tiraven al foc, perquè cremés tota la nit i es fes un bon foc, ja que es creia que quan tothom era a missa del gall, la Mare de Déu anava per les cases a escalfar els bolquers del Nen Jesús, per això totes les mares deien a la canalla que abans de marxar havien de deixar la cuina ben escombrada i el foc ben atiat perquè el Jesuset no passés fred. Quan tornaven de missa miraven el setial del foc i els semblava veure la cendra remenada, llavors s'imaginaven amb molta emoció que la Mare de Déu i el nen Jesús havien estat allí.⁴⁰

Visita de la Mare de Déu
Dibuix de Ramon Noè. *Llibre de Nadal*, de R. Violant i Simorra.

Vetlles

Després de cagar el tió tothom s'arraulia vora el foc, i mentre algú entonava una cançó nadalenca, la mestressa portava torrons amb un porró de mistela. Els torrons els havien comprat ja fa dies a la fira de Santa Llúcia de Prats i, tot i que aquell dia ja en van menjar, sempre procuraven que en quedessin per Nadal.⁴¹

Com que la missa del gall no comença fins a la matinada, els petits i alguns de grans se n'anaven a dormir fins a l'hora d'anar a missa, d'altres es quedaven desperts fent la torrada amb all i oli. Aquesta nit, molts la passaran en **vetlla** o no es ficaran al llit fins que tornin de la missa quan ja clareja.⁴²

A pagès i als pobles petits la gent sol quedar-se a casa a esperar l'hora de missa, en canvi als pobles com Prats, Olost o Sant Feliu Sasserra, el jovent té ganes de gresca i passa les vetlles pels cafès i les tavernes, cremant les hores menjant l'allioli tradicional amb pa i torrons, i amanint-ho amb aiguardent, mistela⁴³ o un vi blanc que aquesta nit és franc a moltes tavernes del Lluçanès.⁴⁴

Cuina de Núria. Principis del segle XX. (Col·lecció P. Mestre)

Albades

Com ja hem dit abans, fins a principis del segle XX l'abstinència de menjar carn era de compliment obligat,⁴⁵ obligació que es trencava amb el repic de campanes anunciant la missa del gall; llavors, un esclat d'alegria s'expandia arreu i el jovent sortia amb colles pels carrers cantant cançons i trucant per les cases cridant i despertant els que dormien;⁴⁶

-**Au Maria!** -cridaven.

-**Què hi ha?** -preguntaven.

-**Ja és nat!** -responia el jovent.

Els que estaven dormint s'enfadaven, però ells no en feien cas i seguien carrer avall amb la seva gresca, tot cantant cançons alegres i cridant:

-Ja és nat! ⁴⁷

A voltes s'engrescaven a fer bretolades que solien acabar amb l'enuig de tot el veïnat. ⁴⁸

Impediments per anar a la missa del gall

De fet, ara per ara ningú sap el motiu, però, ja des del segle XIX, després del repic de campanes, era costum al Lluçanès, com també a d'altres indrets de Catalunya, que el jovent, per tal de divertir-se, busqués la manera d'obstaculitzar el camí del veïns cap a l'església. ⁴⁹

Organitzats com una mena de guerrilla urbana anaven per les cases i es feien amb qualsevol andròmina, eines, bales de palla, però sobretot carros, que arrossegaven fins un punt de la població i l'utilitzaven per entravessar un carrer i barrar el pas a la gent que anava a la missa. ⁵⁰

Amb tot, no en tenien prou, de gatzara, i mentre la gent era a la missa del gall, es dedicaven a canviar les claus de les portes d'un portal a l'altre, de tal manera que quan arribaven els veïns no podien entrar a casa seva. ⁵¹

Tot i que la imatge no és de la missa del gall, es capta perfectament l'ambient d'una sortida de missa de finals del segle XIX, amb l'àvia portant la panera de les ofrenes, o la nena duent la cadira que aleshores en moltes esglésies només hi havia els bancs dels propietaris de les masies i les cadires se les havien de dur els feligresos.

Dionís Baixeres i Verdaguer. *Sortida de missa de Sant Esteve de Llanars*, 1883.

Gastronomia en la nit de Nadal

Una particularitat que condiciona les característiques dels menjars tradicionals de la nit de Nadal és, sens dubte, l'absència de carn. Es tracta doncs d'una gastronomia pròpia de l'abstinència, igual com es fa per la Quaresma amb el bacallà amb samfaina.

Aquesta nit marcava el final del dejuni, i segurament per aquesta diada la gent ja estava farta de menjar arengades, recordem sinó què cantava la gent d'Alpens quan feien cagar el tió:

*No caguis arengades,
que són massa salades.
Caga torrons, que són més bons.*⁵²

L'allioli

Es tractava, doncs, d'elaborar un menjar amb aliments que aportessin calories, com l'all, i també beure vi i aiguardent per tal de suportar el dejuni i, sobretot, la nit llarga i freda de la vigília de Nadal.

L'allioli fou el menjar més tradicional d'aquesta diada; generalment es consumia abans d'anar a la missa del gall, untant-lo en una torrada de pa o sobre una coca sense sucre, que encarregaven expressa al pastisser.⁵³

Per fer l'allioli, es substituïa l'ou, vedat pel dejuni, per fruites o productes del temps, com la patata, la pera, la poma... però sobretot el codony.

Fer l'allioli era tot un ritual que seguia cada família any rere any, cadascuna amb la seva recepta. Hi havia veïns que el feien en colla en una casa; després, al vespre o quan els semblava, es tornaven a trobar per menjar-se'l.⁵⁴

Cap a l'any 1930, a Merlès, l'allioli el feien amb codony, poma i pa torrat ben moll de vinagre, a més de l'all i l'oli, que s'hi tirava molt a poc a poc mentre es remenava amb la mà de morter, de manera que no és negués.⁵⁵

Pel cantó d'Alpens hi posaven patata bullida, tres codonys també bullits i pelats, un rovell d'ou, una mica de sal i sucre i oli abundant.⁵⁶

En canvi a la Torre d'Oristà el feien amb torrons aixafats i pomes, llavors hi afegien alls sense el cor i un rovell d'ou. A més, tenien la creença que l'havien de fer entre dues persones i vigilar de no respirar-hi a sobre, i quan hi tiraven l'oli deien un parenostre a Sant Blai perquè no es negués.⁵⁷

A Perafita, un cop fet, el posaven amb un plat al balcó perquè es refredés, ja que deien que calent feia mal.⁵⁸

Xocolata desfeta

La missa del gall és llarga i a l'església hi fa un fred que pela; després s'ha de tornar a casa entre la gebrada estesa pel camí i una brisa gelada que talla l'alè. En arribar, encara hi ha el foc de la llar encès i tothom s'hi escalfa mentre es freguen les mans. Tot seguit treuen d'un armari la xocolata de pedra que havien comprat a Ca l'Arumí de Vic,⁵⁹ i la desfan dins d'una gran olla. Quan és feta tothom s'hi acosta amb un plat i la prenen a llossades, sucant-hi pa torrat i coca ensucrada, després fan córrer un porró de vi blanc i, entre la gresca i alguna cançó de Nadal, ja comença clarejar i ben aviat tots fan camí cap a joc.⁶⁰

A Merlès, vers el 1930, hi havia el costum, un cop acabada la missa, d'anar a l'hostal Camadoca, que està al davant de l'església mateix. Allí s'hi reunia gran part del poble, es

menjaven l'allioli amb escalivada que posaven sota la cendra, i després feien una gran xocolatada.⁶¹

La coca de Nadal

Era costum de fer una coca i portar-la a la missa del gall perquè el capellà la beneís. A pagès, donat que gairebé tothom tenia forn, la coca se la feien a casa, però en altres llocs que no en tenien, que eren la majoria de cases dels pobles, la pastaven amb tots els ingredients que hi volien posar i llavors la portaven al pastisser perquè en fes la cuita.

A Sant Feliu Sasserra la pastaven a casa amb la farina de les primeres garbes de la collita i els pinyons que collien dels pins pinyoners dels verals del poble. Tothom la portava a coure al pastisser, que aquell dia tenia tanta feina que deia que feia la *Fornada de Nadal* perquè, a més, també hi coïa uns pans que aquella nit es donaven als pobres com a caritat.⁶²

A la Torre d'Oristà la pastaven a cal forner, però abans havien preparat els ingredients a casa. La coca era d'ou, ensucrada i amb pinyons. Els sortia llarga i tan alta, que deien que no els cabia a la boca.⁶³

Festa dels Elois, amb les capitanes portant la coca a punt per anar a beneir. Darrera els administradors hi ha l'Orquestra de Prats. Carrer Major i plaça de l'església. Començant per l'esquerra, un dels nens és el Nicolau Vall-lamora, Climent Plans (Cal Murcion), noia de cal Baldiri, senyor Mayola (Cal Pataluga o Gombrèn), Teresa (Cal Quirze), Josep Fusté (Cal Joan) amb la mà agafa la seva filla Antònia (que ens va deixar la fotografia), Josefa Reixach (Cal Ferrer) i Francesca Tort (Cal Font Tort). (Arxiu F.X. Cortada, comentaris d'Antònia Fusté i fotografia Palmerola, Vic, 1918)

Portar a beneir una coca a l'església no era un fet exclusiu de la nit de Nadal. Durant l'any això es repetia en altres ocasions. A Prats, per exemple, el dia del Roser de Maig, les capitanes o pabordesses de la confraria del Roser portaven a missa una grossa coca que, un cop beneïda, repartien entre tots els assistents.⁶⁴ Semblantment es feia per la festa major de Sant Vicenç o pels Elois.

Era de creença popular que menjar-se un aliment que havia estat beneït per un capellà podia fer un efecte benefactor o, fins i tot, curar algunes malalties.

Un altre cas eren els “papus” del dia de Rams, fets amb les figures de pastisser que penjaven del llorer i que la canalla es menjava un cop beneïdes, els homes més grans hi penjaven taronges.⁶⁵ O, per exemple, la mateixa aigua del salpàs que es guardava per un cas de necessitat. També els fruits secs que el dia de Sant Blai, advocat del mal de coll, es portaven a l'església a beneir i la gent guardava amb l'esperança que en cas de mal de coll els guariria.⁶⁶

La coca de Nadal arribava a casa beneïda i la mestressa la repartia a tothom a bocins, amb la convicció de qui procura la protecció als seus. Alguns se la menjaven, d'altres la guardaven en un calaix durant temps per si un dia estaven malalts, i tenien fe que la coca beneïda, encara que seca com una espardenya, els aniria bé per curar-se.

A la Cortada de Merlès, pels volts de l'any 1945, eren tanta colla que la mestressa anava a l'església amb dues coques rodones que ella mateixa havia fet expressament per aquesta ocasió.⁶⁷

També els pastors d'Olost portaven a beneir una coca grossa que, un cop acabada la missa, repartien a bocins per tota la gent del poble.⁶⁸

En algunes parròquies era el senyor rector qui oferia la coca, com passava a Lluçà les primeres dècades del segle XX, on, un cop acabada la missa del gall, els cantors, escolans i el campaner, pujaven a la rectoria i se'ls donava torrons i coca ensucrada.⁶⁹

Altres rectors repartien la coca a la tarda del dia de Nadal, generalment després del rosari, en deien fer la *torronada*.⁷⁰

El camí cap a l'església

El moment culminant d'aquesta nit s'acosta, a l'església ja toquen a matines i cal emprendre el camí cap a la missa del gall.

Pels que viuen al poble, l'església és a tocar, però per la gent de pagès, sovint cal fer un llarg trajecte. Aquest fet, aparentment insignificant, produïa una escena extraordinàriament bucòlica que es repetia cada nit de Nadal per totes les contrades de pagès.⁷¹

En la nit freda i serena que és la vigília de Nadal, totes les famílies sortien de les seves masies abrigats amb tapaboques, per fer el camí cap a la missa del gall a la llum de les atxes i fanalets que portaven per il·luminar les seves passes. Ben aviat es troben amb la gent d'una altra masia propera que fan el mateix camí i, tot seguit, amb una altra; al cap de poc ja s'ha format un regueró de gent que, seguint el camí, configuren un estol de més de vint-i-cinc o trenta persones, de tal manera que des de l'església ençà es veia a banda i banda de la muntanya una tirallonga de llumenetes que, tot resseguit el camí, s'anaven acostant molt poc a poc.

Tot d'una, per un cantó de la vall se sentia el refilar d'un flabiol solitari que feia sonar el rabadà; també per la banda de tramuntana ressonava el batall de l'esquella d'un moltó manyac que avui el seu pastor havia guarnit per adorar el Nen Jesús; darrere, amb el repiqueig d'esclops, seguia una munió de pagesos amb barretines vermelles i pageses amb les seves caputxes; blanques per les fadrines i negres de les casades.

De camí cap a missa del gall.

Dibuix de Ramon Noé. *Llibre de Nadal*, de R. Violant i Simorra, 1949

Alguns portaven instruments musicals com el grall, el pandero i, fins i tot, un violí, i el pastor, que avui seria el gran protagonista de la nit, anava amb el seu tirapeu enflocat i portava posada la capa i la caputxa.

Poc a poc, per diferents camins, anaven arribant a la plaça de l'església on s'hi anava congregant una munió de gent, tots amb fanalets i amb les atxes de vent encara enceses.

Hi ha certes notícies que diuen que una escena com aquesta es repetia cada nit de Nadal per les valls de Sant Boi de Lluçanès.⁷² Es veia baixar cap al poble amb les seves atxes enceses la gent que des de les masies de Gallifa, Masvell, Montorruell, Freixa i Montorro anaven desfilant pel camí que mena a l'església passant per l'ermita de Sant Roc i la gran pairalia de Codines.⁷³

Les atxes eren molt útils per fer el trajecte, perquè cremaven molt bé i feien una bona flama que durava molt, però calia preparar-les uns dies abans. En primer lloc es tallava un gruixut lluc de ginebra, que es posaven a assecar al forn, després es picava amb una massa de manera que es torni flonjo perquè cremés més bé.⁷⁴

Encendre un foc

De les tradicions nadalenesques, el costum d'encendre foc la nit de Nadal, juntament amb la de fer cagar el tió, són potser les úniques rèmores de les antigues costums paganes que han perviscut sense que el cristianisme trobés la manera d'integrar-les o sincretitzar-les en el seu imaginari.

El culte al sol com element mantenidor i regenerador de la natura es representa encara encenent fogueres en llocs alterosos. En el curs de l'any hi ha dos moments en els que el trànsit de l'astre rei en surt triomfant; el solstici d'estiu, que és la nit més curta de l'any, que la tradició cristiana ha fet coincidir amb la celebració del naixement de sant Joan Baptista, precursor de Jesús, i la nit de Nadal, la nit més llarga i commemoració del naixement de Jesús.

El costum d'encendre fogueres ha estat sempre molt arrelat a casa nostra, fins al punt que en alguns llocs, a principis del segle XX, havien arribat a encendre un foc dins de la mateixa església.⁷⁵ Tampoc estava faltat de rituals i simbolismes, que avui encara perviuen inexplicablement en alguns indrets, com és el cas de la *Fia-faia* de Bagà i Sant Julià de Cerdanyola, on encenen la foguera de Nadal en un turó a les envistes de la posta

de sol, i des d'allà el transporten amb una vistosa davallada nocturna cap al centre del poble, on es reparteix entre la gent per encendre les *faïes*.⁷⁶

Jules Breton. *The feast of St. John*, 1875

Al Lluçanès, la majoria de fogueres s'acostumaven a fer a la plaça de l'església, abans o després de la missa del gall. En alguns llocs les encenien aprofitant el temps d'espera per entrar a l'església, mentre anava arribant tothom, i d'aquesta manera també s'escalfaven.⁷⁷

Tot i que la tradició d'encendre fogueres està encara ben viva per la nit de Sant Joan, a la de Nadal pràcticament s'ha perdut, de tal manera que la dècada de 1990 tan sols quedaven alguns pobles com Alpens, que encenien fogueres; actualment, només a Santa Eulàlia de Puig-oriol i Lluçà mantenen la tradició.⁷⁸

Robar llenya

El foc de Nadal ara és col·lectiu i sembla que antigament cada veí feia aportacions voluntàries de llenya; no obstant, per algun motiu que desconeixem, amb el temps es va generalitzar a gran part de Catalunya una predisposició del jovent per robar la llenya del veïnat.⁷⁹

Potser per l'ambient gairebé carnavalesc que es desfermava en motiu de la fi del dejuni o qui sap si pels efectes del vi i l'aiguardent, el cert és que, amb la disbauxa, de la mateixa manera que molestaven els veïns cantant albaides pels carrers fins a l'hora d'anar a missa, o buscaven la manera de dificultar el camí vers l'església, també es prenen la llibertat d'anar per les cases a robar la llenya que trobessin a l'abast o qualsevol altra cosa que servís per cremar.

A Perafita, abans de la Guerra Civil (1936-39), encara era una pràctica habitual,⁸⁰ a l'igual que a Alpens, on alguns anys, per tal d'alimentar la foguera que feien a la plaça, havien arribat a despullar pellers sencers per cremar-ne la palla.⁸¹ Justament a Alpens fou, cap a

la dècada de 1970, un dels darrers pobles del Lluçanès en què el jovent va fer ús d'aquesta pràctica per encendre el foc de Nadal.⁸²

Plaça de l'església d'Alpens, 1950 (Col·lecció P. Mestre)

LA MISSA DEL GALL

Les cançons

És probable que les representacions i danses que els pastors feien davant l'església, abans de la missa del gall,⁸³ fos l'origen d'aquestes cançons. Algunes d'elles ja es troben en manuscrits del segle XV.⁸³ Amb el temps, aquestes cançons es van anar popularitzant i la seva temàtica era força variada: de bressol, religioses, populars... i d'altres inspirades en oratoris i música culta.

Dies abans, els joves cantaires assajaven les seves cançons, per estar a punt a l'hora de la missa del gall,⁸⁴ a vegades vestits de pastors i pastores, amb davantals de sacoló i caputxa i amb la seva filosa. Al toc de les dotze, tothom estava preparat. Moltes cases la passaven en vetlla. La missa començava després de matines. Encara hi havia temps de prendre l'allioli, sobretot a les cases de pagès més allunyades del poble. A on hi havia mainada, no hi faltava fer cagar el tió.⁸⁵ Després, la mestressa preparava la taula amb torrons i un porró de mistela i, entre cants a l'Infant, gresca i borina, es passava la vetllada alegrement. La mainada, amb alegrois i alirets, deien tot allò de:⁸⁶

*Per Nadal
posarem el porc en sal,
la truja en gavadal,
el pa a la pastera,
el tupí al cap del pi,
posem bous i vaques,
i gallines i sabates,
capons amb esperons.
Correu, correu minyons, que us donaran torrons.*

Joan Brull i Vinyoles, . El pessebre, 1896

En acabar, tothom cap a la missa del gall, els de pagès amb llanternes i atxes. Molts arribaven més d'hora i aprofitaven per fer un foc gros a l'entrada de l'església, cantant cançons dedicades a l'Infant acabat de néixer. Mentrestant, pels carrers ja es sentien cançons i alegres crits de "*Jesús és nat!*" A més de la gent del poble, també van arribant els pastors, des del majoral fins al rabadà, que són els protagonistes de la missa que, en molts llocs, es coneix com a missa dels pastors, amb el seu manyac, a punt per a l'adoració.⁸⁷ Entren amb cants d'alegria i les nades que tothom coneix, uns des del cor, altres asseguts a les cadires i bancs, cadascú al seu lloc, tothom atent a la celebració.⁸⁸ És probable que en algunes poblacions també hi participés l'orquestra del poble.⁸⁹

D'entre les diverses cançons que es cantaven a cada parròquia, hem de destacar el popular *Fum, fum, fum*, que es cantava aquesta nit a l'església de Prats de Lluçanès. A banda d'aquesta nadala universal, són moltes altres les cançons de Nadal que es cantaven a les esglésies i fora d'elles, com per exemple *El cant dels ocells*, una versió pròpia del Lluçanès. *Cap a Betlem caminem*, on s'hi barregen estrofes d'altres cançons, però que Pecanins diu "*que ha preferit deixar-la tal com la canta el poble*". Aleshores molts homes i dones coneixien moltes de les cançons més populars i, gràcies a ells i a l'esforç de Joaquim Pecanins i de Josep M. Vilarmau, han pogut ser rescatades de l'oblit d'uns temps massa remots. Nosaltres les hem recollit en un annex al final.

Els cants, però, continuen tota la nit. Després de la missa del gall, les colles de cantaires i grups de jovent van a cantar pels carrers i places i davant d'algunes cases, sobretot si hi ha fadrines. En algunes poblacions, com a Prats de Lluçanès, també anaven a cantar a l'antic hospital, davant del pessebre de Nadal, per alegrar els malalts i monges, i aquestes corresponien amb torrons i moscatell.⁹⁰ De forma esporàdica, també hi havia hagut el costum que en algunes poblacions algun grup de jovent cantés el Naixement del Diví Nadó seguint les cases de pagès durant dues jornades molt viscudes i alegres.⁹¹ A la sortida de la missa del gall, en algunes poblacions, com a Prats de Lluçanès o Sant Boi de Lluçanès, es cantava i ballava el *Ball rodó*,⁹² davant mateix de l'església.

Moltes cançons de Nadal estaven adscrites a un ambient de gresca, això fa que sigui força curiós d'observar-ne la lletra i adonar-nos d'alguns fragments, com en el cas del *Fum, fum, fum* quan es diu "*qui en dirà més gran mentida*", on no hi falten "*ous i botifarra*", o bé "*el vi dolç de la padrina, jo me'l bec per medicina*".⁹³ També alguna cançó del tió s'emmarca en aquest context, quan es canta "*No caguis arengades / que són massa salades / Caga torrons, que són més bons*". Sobretot tenint en compte l'ambient d'abstinència i dejuni que hi havia fins abans de Nadal.

A Oristà, a cal Bernat, ja des de primers del segle XX, era costum de cantar la nadala *Josep fa gran festa*,⁹⁴ una típica paròdia amb to humorístic i també d'homenatge, en què sant Josep caça un pardal, i d'aquell pobre animalet en mengen frares i capellans, canonges i escolans, i tots en queden ben tips.

Josep fa gran festa

*El dia de Nadal, Josep fa gran festa,
para la ballesta i agafa un pardal... de la rau-rau.
Nyi-garranyiu, garranyiu, garranyau!*

*Josep el tira a l'olla, amb un gra de sal.
Hi convida als frares i als capellans... de la rau-rau.
Nyi-garranyiu, garranyiu, garranyau!*

*Convida al senyor bisbe i al general
i al senyor canonge de la catedral... de la rau-rau.
Nyi-garranyiu, garranyiu, garranyau!*

*Convida al porrer i als escolans.
Tots es satisfereixen d'aquell gros pardal... de la rau-rau
Nyi-garranyiu, garranyiu, garranyau!*

Amb el temps i de mica en mica, aquests costums anaven canviant, sobretot a partir del dictat del *Motu Proprio*,⁹⁵ promogut per Pius X el 22 de novembre de 1903, que vol tornar a les essències, i on es prohibeixen els instruments populars, s'elimina el cant en la llengua vulgar i és substituït pel llatí i es prohibeixen les exhibicions amb animals, entre molts altres protocols. A Perafita, “després de la guerra van fer plegar els músics de l'església i sembla que tampoc els agradava portar animals a missa i van deixar de fer lo del pastor”.⁹⁶

Repicar a matines

Els tocs de les campanes són el senyal que serveix per posar a punt i congregar la gent del poble i de pagès, i el seu dringar és més màgic i escaient quan es tracta de parròquies rurals, envoltades de muntanyes, com el cas del Lluçanès, on el seu so es pot escoltar des de quilòmetres lluny. Per les comunitats que tractem, mitjans segle XIX i XX, el sons de les campanes eren molt importants, tant per cridar a bateigs, casaments o difunts, com per foc, consell o sometent. En aquesta època s'estilava tocar també i sobretot els tocs d'oració, com les matines o l'àngelus. I no cal dir que, a la nit de Nadal, el toc de matines i de la missa del gall era ben rebut per part de tota la comunitat parroquial.⁹⁷

Durant l'advent i fins el dia abans, les campanes eren el senyal per preparar la gent a la celebració del Nadal. Segons la parròquia, hi havia el costum que el campaner toqués uns dies abans a la preparació del Nadal, altres ho feien per la vigília de la festa.⁹⁸ Durant aquests dies, en algunes parròquies també hi havia el costum de fer altres celebracions com completes, vespres, cantar absoltes generals o particulars, en alguns llocs hi havia el costum d'amonestar o nomenar els administradors de les confraries.⁹⁹

La feina més important pel campaner durant la nit de Nadal era el de repicar a matines i a la missa del gall, això podia ser en diferents horaris segons cada parròquia, generalment abans de la sortida del sol. Era costum de fer tres tocs o batallades, que la gent coneixia com *Nadal, Nadal, Nadal*.¹⁰⁰

Així doncs, abans de la sortida de sol, es feia el primer toc de campanes, que servia per preparar la gent a les matines i, després d'aquestes, hi havia un segon toc, que era el de la missa del gall. Segurament que a l'hora canònica de les matines hi hauria menys gent que a la missa de gall, com també hi deuria haver gent que assistia a totes dues.¹⁰¹ A vegades, com en el cas de Salselles, és curiós que l'horari anava en funció de a quin punt era situat el sol, “La segona missa, quan el sol toca a Vilardell de la Quar”.¹⁰²

Segons alguns documents, el toc de campanes ja consta des del segle XVII. Ja entrats al segle XIX, totes les parròquies disposaven de campaner, que en molts llocs també feia de sagristà i d'ajudant en moltes altres tasques, com adornar l'església i fer les lluminàries.¹⁰³ Aquesta nit, el campaner havia d'anar mirant l'hora per ser precís en l'instant de tocar les campanes i convidar la gent. Al cap de poc temps ja se sentia el seu tritlleig, que s'escam-

pava per tot arreu. En algunes parròquies, també hi hauria els pastors, acompanyats del manyac, que ja estaven a punt per entrar a l'església i fer les ofrenes i l'adoració a l'Infant, alguns pujaven al cor per entonar els cants d'aquesta nit. I començava la missa dels pastors o missa del gall.

Campanes de Santa Maria de Lluçà.
(Foto de F.X. Cortada, desembre 2019)

En moltes poblacions, a finals del segle XIX o inicis del XX, les matines canòniques van quedar suprimides i només se celebrava la missa del gall.¹⁰⁴ Les verdaderes matines provenen del costum medieval de cantar seguides les *vigiliae nocturnae* i les *laudes matutinales* que se celebraven a trenc d'alba. Més tard hi va haver els responsoris de l'ofici de tenebres per Setmana Santa i els de les matines de Nadal, consistents en el cant d'uns salms, per part dels mossens o monjos i l'assemblea feia la tornada.¹⁰⁵ Es cantaven abans de la missa del gall.¹⁰⁶

El costum de les matines encara era vigent a primers del segle XX, però només a les col·legiades i catedrals o grans esglésies.¹⁰⁷ A partir d'aquesta època, en moltes poblacions s'adopta el nom de matines per designar la missa del gall i així es coneixen pel nom de matines fredes, les de la missa del gall, que se celebrava a les dotze de la nit o a la matinada, i les matines calentes, les de la missa matinal.¹⁰⁸ Durant uns anys, aquest fet podia provocar que l'horari de la missa del gall fos diferent en moltes poblacions, on se celebrava a les dotze de la nit o cap a la matinada.¹⁰⁹

La gran festa dels pastors

El que passava la nit de Nadal dins les esglésies a finals del segle XIX és, avui, difícil de concebre. Cada any en aquesta data tots els pastors de la contrada es reunien per escenificar el relat evangèlic de l'anunciació i l'adoració del naixement de Jesús. Anaven vestits amb tots els atributs que els caracteritzaven com a pastors i acompanyats pel seu moltó manyac, i convertien la missa del gall en una manifestació inigualable de folklore popular.

Es tracta, sens dubte, d'un reducte dels antics drames litúrgics que des dels segle XII havien representat les comunitats religioses dins els cors dels monestirs i les catedrals, però ara serien els pastors, pertanyents a l'estrat més humil d'una societat essencialment agrícola i ramadera, els que amb un protagonisme desbordant; cantant, declamant i ballant, convertien tot l'àmbit de l'església, des del cancell fins al presbiteri, en un espai escènic on es rememorava el naixement de l'Infant.¹¹⁰ Fins i tot en alguns llocs els pastors pujaven al presbiteri i establien diàlegs entre ells, a vegades improvisats, relacionats amb el naixement de Jesús.¹¹¹

Tenim nombroses notícies històriques que fan referència a aquesta gran festa dels pastors que, a mitjans segle XIX, s'havia popularitzat a tot Catalunya, Joan Amades recull en el costumari català el testimoni de molts pobles que escenificaven l'adoració del pastors durant la missa del gall; en alguns llocs es feien diàlegs entre els pastors i fins i tot s'havien escrit músiques per tota una missa, com és el cas de la *Missa dels pastors de la Llacuna*,¹¹² a Vilafranca del Penedès, escrita pel músic Antoni Vaquè l'any 1860, que es cantava en llatí i estava inspirada en les antigues llibertats d'orgue nadalenques.¹¹³

Disposem però, de dues extraordinàries narracions que expliquen amb gran riquesa de detalls aquest esdeveniment. D'una banda tenim la de Maria del Pilar Maspons i Labrós, una escriptora barcelonina que signava amb el pseudònim de Maria de Bell-lloch. En el seu llibre *Llegendes catalanes*, ens explica la missa del gall a la que va assistir vers l'any 1880 a l'església de Sant Pau de Montmany, un petit poblet del municipi del Figueró.

De l'altra tenim l'insigne folklorista del Ripollès Salvador Vilarrasa i Vall, que va explicar en un article titulat *La nit de Nadal* publicat el 1920 a la revista *El Catllar*, el seu record de la missa del gall en el seu poble natal de la Pobla de Lillet vers l'any 1895.

Malauradament no disposem de cap notícia sobre les característiques de la missa del gall al Lluçanès fins als primers anys del segle XX quan, com veurem més endavant, ja havia perdut gran part de la riquesa folklòrica d'antany. No obstant, i gràcies sobretot a unes breus notes que deixà escrites Josep M. Vilarmau, no ens queden gaires dubtes que les característiques de la gran festa dels pastors a les esglésies del Lluçanès era molt semblant a les narrades pels dos autors abans esmentats.

En aquest sentit, nosaltres ens valdrem bàsicament d'aquestes dues narracions per concretar els aspectes més rellevants de l'esdeveniment, per tal de construir un relat, potser una mica idealitzat, però amb la pretensió de destacar i ordenar el més essencial d'aquesta missa sense deixar de banda altres variants que existien i que explicarem en les notes del final del text. En qualsevol cas, de cap manera voldríem menystenir el gran valor del text original de les narracions de Maria de Bell-lloch i de Salvador Vilarrasa i per això, donada la seva riquesa, les hem reproduït senceres en l'annex del final d'aquest treball.

Així doncs, situem-nos ara cap a la meitat del segle XIX, en un poble indeterminat del Lluçanès, que també podria ser-ho del Vallès, la Plana de Vic, el Solsonès o el Ripollès.

És la nit de Nadal i tothom, xics i grans, fan camí cap a la missa del gall, uns des dels seus pobles, altres, com hem explicat abans, fent llargues caminades des de les seves respectives cases de pagès.

Arribada a l'església

Una gentada vinguda de tots els verals de la parròquia anava arribant a l'església; d'entre ells destacaven especialment els pastors, que venien des de diverses cases ramaderes del terme. El majoral portava al seu costat el moltó manyac, que avui havia guarnit i enflocat especialment per a l'ocasió: del coll li penjava una grossa esquella mitjana amb el collar luxosament musicat, també li havien *lligat a la llana cintes de diversos colors, en forma de llacets, col·locats amb simetria*¹¹⁴ i, entre les seves banyes, hi tenia instal·lades dues o tres candeles recargolades que més tard el seu pastor encendria per anar a adorar.

Ja feia uns dies que el majoral havia passat bones estones preparant el manyac per fer l'adoració. La pràctica consistia en agenollar-se primer el pastor i fer-li fer el mateix al

manyac, tot blegant-li les dues cames de davant; llavors el pastor li dona de premi una mica de pa. Ho anaven repetint diverses vegades fins que el manyac s'agenollava de repetició només de veure el pastor com ho feia.¹¹⁵

Avui tots els pastors, des del majoral fins al més xic dels rabadans, anaven abillats amb els seus trajos de gala; *samarra, sarró, calçons, sabates, barretina vermella posada a l'espatlla i per bastó el tirapeu*.¹¹⁶

Molts es presenten armats amb els seus instruments musicals, la majoria portaven flabiols, però alguns fan sonar el grall o el violí i d'altres, panderos o tamborins. També hi ha més gent que porten tot tipus d'instruments artesanals com els ferrets, les castanyoles o els rossinyols, uns cantirets de terrissa, omplerts d'aigua, que s'havien de bufar pel broc petit. Emetien un so melodiós, amb redoblaments brillants, molt semblants als del rossinyol.

Avui també una colla de noies amb l'afany de participar a la festa s'ha guarnit de pastores i *algunes porten davantals de sacoló i totes caputxa blanca o negra i la filosa amb un gros motroc de cànem*.¹¹⁷

A l'entrar en el temple, un moviment de joia i de sorpresa s'escapà a tothom. Brillava tot ell com una crosta d'or; tots els altars estaven esplèndidament il·luminats i adornats de flors: d'un cantó a l'altre hi passaven branques d'heura entre llassades de neules, així com també les llànties i candelers que la il·luminaven; el sòl estava cobert d'una doble catifa de barballó que embaumava el temple; gonfanons vermells i banderes blanques, estaven repartits aquí i allà lluint els seus brodats d'or.¹¹⁸

Comença la missa i presentació de les ofrenes

Al sentir-se el darrer senyal, els pastors entraven a l'església i s'hi quedaven al capdavall. *També compareixien les pastores, amb la indumentària que hem dit abans; elles solien posar-se més amunt, davant del banc dels regidors*.¹¹⁹

Una pastora amb la filosa al costat, anà fins a la porta, on el pastor principal li feu entrega del que portava al seu sarró: tot filant, filant, la pastora pujà al presbiteri, i ho posà damunt de la taula que per al cas allí hi havia.

Després, arribà un altre pastor, i després un altre i un altre, i així successivament anaren arribant tots d'un a un, quedant-se, com el primer, al capdavall de l'església i fent amb cada un d'ells la pastora el mateix viatge que havia fet amb el primer.¹²⁰

Just començar la missa, les esglésies que tenien orgue o harmònim ja acompanyaven les primeres cançons. Al mateix temps, l'organista feia girar la roda dels ocells.¹²¹

Era també aquest moment quan alguns nois que anaven proveïts de rossinyols, també des de dalt del cor, bufaven l'instrument a ple pulmó tot imitant el cant dels ocells.

Al cap d'una estona, a l'església es palpitava un ambient d'expectació i estava a punt per rebre l'esperada *bona nova*.

La proclama

El senyor rector es gira cap al poble i, obrint el missal, comença a llegir l'evangelí de Lluc que parla del naixement de Jesús. Tot el poble, amb un silenci que commou, escolta expectant les paraules que l'àngel deia als pastors: *Us anuncio una bona nova que*

portarà a tot el poble una gran alegria; avui, a la ciutat de David, us ha nascut un salvador, que és el Messies, el Senyor...

Just acabat l'evangeli, una veu, fins ara continguda, cridava des del capdell de l'església;

-Jesús és nat!

Uns i altres anaven repetint la proclama, mentre ressonava el so d'un flabiol i unes veus vibrants entonaven la cançó del "Cant dels ocells".

Al cap de poc, uns altres anaven dient:

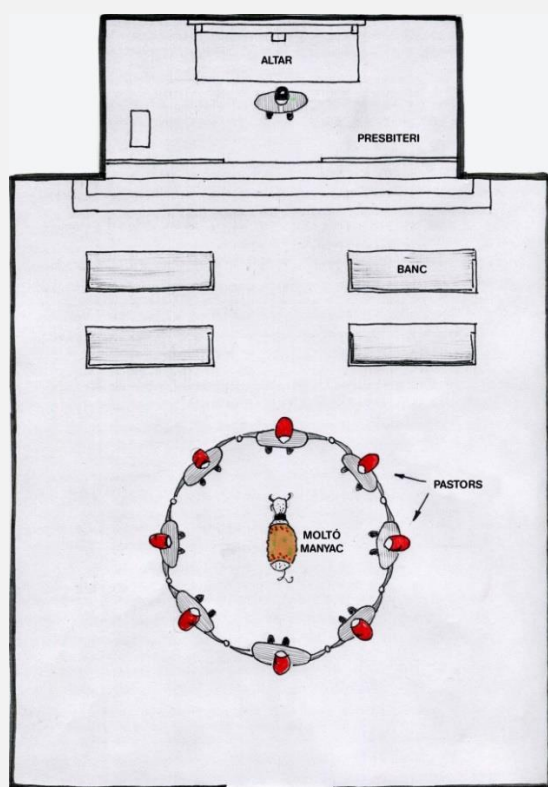
-Glòria a Déu a les altures i pau als homes de bona voluntat!

Llavors entonaven "El desembre congelat".

La joia

Entre tant, un esclat d'alegria s'havia desfermat dins de l'església i mentre cantaven la cançó del "Rossinyol", els pastors s'agafaren per les mans i formant rodona ballaven la sardana fent ressonar els esclops ferrats damunt les amples lloses: el manyac seguia enmig d'ells tots els passos del seu pastor, barrejant el toc de l'esquilla amb els instruments que tots a l'hora tocaven ..."

*Cantava el rossinyol
hermós com és el sol
brillant com una estrella...*

Plànol del ball rodó que feien els pastors dins l'església.
Dibuix de P. Mestre.

Ball rodó dels pastors dins l'església amb manyac al mig.
Dibuix de Ramon Noè. *Llibre de Nadal*, de Violant i Simorra.

Els pastors en la seva senzillesa tenien el goig, igual que els pastors de Betlem, d'haver estat els primers en aquest món en assabentar-se de la vinguda del redemptor. Avui a l'església, en remembrança d'això, tothom els cedeix el protagonisme i ells, com volent reviure de nou aquell moment històric, entonaven la cançó del "Rabadà"

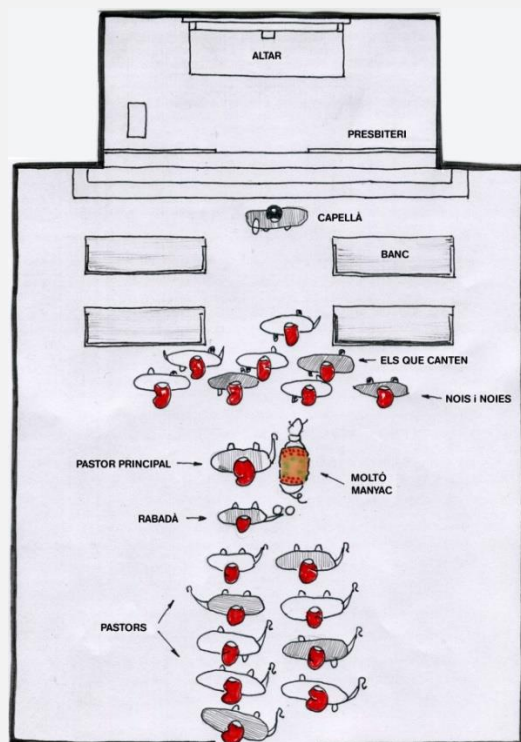
*A Betlem me'n vull anar
vols venir tu rabadà...*

Camí de Betlem i l'adoració dels pastors

Llavors entraven a escena els nois i les noies, que es col·locaven enmig de l'església, tots arreglats de cara a l'altar, uns quants es posaven al davant i, com aquell qui empen el camí de Betlem, començaven a cantar:

*"Armats amb la gaita
i altres instruments,
los pastors, anem-se'n
anem a Betlem,
que ha nat per los homes
tot un rei de reis.
Anem-hi de pressa
anem-hi aviat
que el rei de cels i terra
a Betlem ha nat..."*

Mentre cantaven, anaven avançant en direcció al presbiteri, fent tres passes endavant i dues endarrere. Cada vegada que fan tres passes endavant, els cantadors, que s'han col·locat els primers, fan un gran acatament, simbolitzant d'aquesta manera l'arribada al portal de Betlem.

Plànol de l'adoració dels pastors.
Dibuix de P. Mestre.

Adoració del moltó.
Dibuix de J. Amades. *Folklore de Catalunya*.

Darrere dels cantants, i ordenats en una espontània formació venien tota la colla de pastors mostrant orgullosos el privilegi que el poble els concedeix de ser aquesta nit els primers en adorar l'Infant Jesús.

El **majoral** amb el seu manyac, encapçalava la comitiva. Darrere venia el **rabadà** amb dues cistelles que penjaven del seu tirapeu; en una hi portava una ofrena tapada amb un drap, i a l'altra dos colomins blancs lligats amb cintes de color rosa.¹²² Tot seguit venien ordenats de dos en dos els altres **pastors**, tots portant el seu tirapeu enflocat i lluint els esclops decorats.

Arriba el moment culminant de la vetllada, el capellà, tot portant entre les mans la imatge del Nen Jesús, es col·loca al capdavant de les escales del presbiteri, llavors el pastor, seguit del seu moltó manyac, que feia batallar una grossa i sonora mitjana, s'hi acosta i s'agenolla per adorar l'Infant Jesús que li presentava el capellà, al seu costat el dòcil moltó també s'agenolla amb *admiració de tota la gent que emplenava l'església, els quals guaitaven de puntetes aquell entenedidor acte*.

Després adoraven els altres pastors i a continuació les pastores i seguidament el poble. Quan anaven passant, el capellà els deia:

- Jesús és nat. "Venite adoremus".

Entretant, els del cor cantaven "Gloria in excelsis deo".

Els pastors, quan havien adorat, es quedaven al costat del presbiteri i, mentre durava l'adoració, també anaven cantant *cançons de Nadal amb acompanyament de l'orgue, panderos, ferrets i repicaments de castanyoles, sentint-se també els rossinyols que tocaven els nois escampats per l'església. Quan els pastors acabaven de cantar una cançó en començaven una altra les pastores i així les anaven alternant.*

Instruments que es tocaven a la missa del gall el segle XIX

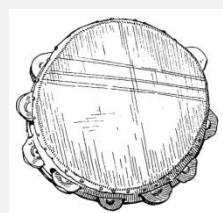
Flabiol¹²³
de Marçal Roca

Tamborino

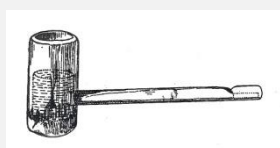
Grall
procedent del Soler de n'Hug

Pandero

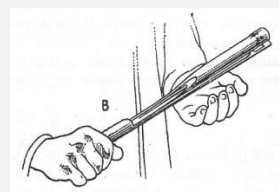
Rossinyol de terrissa
Museu de Terrissa d'Oristà

Rossinyol de canya

Ferrets

Castanyoles

Sac de gemecs o marieta verda

Violins, primers s. XX
de cal Jandama i de Jan Fuives

Campanes del rotllo o roda dels ocells
Sant Andreu d'Oristà

Orgue o Harmònim, primera meitat s. XX¹²⁴
Sant Vicenç de Prats de Lluçanès

Després de l'adoració els pastors es quedaven al presbiteri i a l'hora de la consagració al llevar Deu, el moltó, imitant als seus amics, també flectava els genolls davant l'Hòstia Santa.

Acabada la missa tothom surt a fora mentre els pastors tragueren a la plaça la taula de les ofrenes, hi havia: carbassetes de vi blanc, coques ensucrades, torrons i botifarres, i ho compartiren entre els assistents.

Les estrelles havien fugit ja del cel, i en canvi una llum suau i pura ens mostrà al sortir de l'església, la blanca gelada que cobria tots els camps, pics i fondalades. Allà envers Orient, i per un tallat que deixen dues muntanyes de les que ens encerclaven, un color rogenc i viu ens anunciava la pròxima aparició de l'astre del dia.¹²⁵

Els canvis en la litúrgia i la pèrdua del folklore de la missa del gall, 1903-1965.

Adoració dels pastors, en la missa del gall a l'església de Santa Maria de Ripoll, l'any 1959 (ACR).

Desconeixem els detalls de com va sorgir i com havia evolucionat la festa dels pastors dins la missa del gall al llarg dels segles XVII i XVIII, el cert és que en el transcurs del segle XIX se celebrava amb normalitat a gran part de Catalunya amb les peculiaritats pròpies de cada lloc.

A principis del segle XX però, uns canvis en la litúrgia van capgirar totalment la situació fent gairebé inviable aquesta manifestació folklòrica tal com s'havia celebrat fins llavors.

Des de feia molts anys, pràcticament des de després del Concili de Trento (1545-1563), l'església no havia pogut regular la litúrgia musical de la missa, tot i que s'havien fet diferents intents, el cert és que les grans obres dels compositors del barroc havien ocupat en gran mesura l'espai de la música sacra.

L'any 1903 amb el nomenament del nou papa Pius X, es promulgava un codi conegut amb el nom de *Motu Proprio* que consistia bàsicament en implementar una important reforma de la música sacra, aquesta norma pretenia recuperar el cant gregorià, imposar el llatí com a llengua pròpia de la litúrgia i, a la vegada, prohibir la utilització de les llengües vulgars. També descartava qualsevol altre instrument que no fos l'orgue per acompanyar el cant vocal i marginava les dones dels cors, tot aconsellant recórrer als nens per fer les veus agudes.

La implantació del *Motu Proprio* va significar, doncs, un canvi radical en la manera establerta fins llavors de celebrar popularment la missa del gall. No sabem amb quina rapidesa es va implementar el decret papal, el cert és que la seva publicació va arribar en poc temps a totes les parròquies del Lluçanès a través del Butlletí Oficial del Bisbat de Vic.¹²⁶

Cal imaginar les dificultats que deuriem tenir els pobres rectors per comunicar als seus parroquians la fi d'una tradició nadalenca tan arrelada.

Quin daltabaix deuria representar per als pastors que els desposseïssin de la seva festa més principal, ja no podrien entrar a l'església amb el seu moltó i perdrien l'honor, del que tan cofois n'estaven, de ser els primers d'adorar el Nen Jesús.

Les fadrines ja no podrien fer de pastores, tampoc es podrien cantar nades en català i la canalla ja no podria fer sonar els instruments musicals que ells mateixos es fabricaven amb tanta il·lusió per la nit de Nadal.

Algunes fonts ripolleses evidencien que cap al 1916 tota la riquesa folklòrica de la missa dels pastors s'havia perdut del tot,¹²⁷ no obstant, al Lluçanès tenim el testimoni de Josep M. Vilarmau, que en uns escrits de l'any 1927 diu recordar haver vist, segurament a Santa Maria de Merlès, *els pastors amb la barretina penjada del bastó acompanyats del seu moltó manyac ben guarnit i enflocat fent l'adoració a l'església*. Si considerem que aquests records eren de la seva infantesa, entre 1905 i 1915, malgrat la prohibició del decret papal de 1903, encara hi persistiria alguna cosa de la tradició, possiblement només la part de l'adoració del pastor i el manyac, la resta del folklore de la missa hauria desaparegut. Altrament, és difícil d'imaginar que un personatge com Vilarmau que, amb tota seguretat, s'hauria entusiasmat amb qualsevol detall del folklore musical d'aquella missa, no n'esmenti absolutament res.¹²⁸

Tanmateix, sembla que si bé tota la posada en escena que feien els pastors, els diàlegs i gran part de la música havia desaparegut, al Lluçanès s'hauria conservat l'escena de l'adoració del pastor i el manyac, que consistia estrictament a fer entrar el pastor amb el seu manyac dins l'església per fer l'adoració i, tot seguit, acabada la missa, tornar a sortir; tot això, naturalment, amb una gran expectació de tot el públic assistent que restava amb un silenci sepulcral per tal que l'animal no s'esverés.¹²⁹

El mateix Vilarmau ho corrobora en els seus apunts, afirmant que a Olost i en altres pobles del Lluçanès, *feien adoració i els pastors portaven el manyac enflocat i ells guarnits amb capa, samarra, sarró de pell, calçons i tirapeu encintat, barretina i esclops...*¹³⁰

Per altra banda, poc abans de l'inici de la Guerra Civil (1936-1939), a Prats de Lluçanès s'havien vist els pastors del Soler de n'Hug o de Santa Llúcia dins l'església amb el manyac per fer l'adoració¹³¹ i també hi ha qui encara recorda haver-ho vist just en la primera missa del gall un cop acabada la Guerra Civil.¹³²

A Prats es va seguir fent molt esporàdicament fins al 1959.¹³³ També algun any s'havia fet a Alpens.¹³⁴

Sortida de la missa del gall davant el portal de l'església de Prats de Lluçanès l'any 1959. D'esquerra a dreta de la imatge podem veure a Margarita Plans Plans, el manyac amb els dos pastors malauradament no sabem qui són. A la porta, última fila, a Joan Costa (cal Faves) i Valentí Nualart. Davant d'ells, els dos noiets tampoc sabem qui són, al seu costat Jordi Deitg (?), Climent Torrella (La Palma) i la senyora tampoc l'hem identificat. Els pastorets de davant són Ramon Plans (cal Pelut), Salvador Torrella (La Palma) i Josep Font (del Serrat del Sol). (Arxiu F.X. Cortada, comentaris d'Antònia Fusté i foto cedida per Antònia Fusté).

En altres llocs sembla que era el mateix rector l'interessat en mantenir la tradició; així per exemple, a Perafita, a principis dels anys cinquanta fou Mn. Gudiol qui proposava a l'Andal, pastor de la Serra, venir a l'església amb el seu manyac.¹³⁵ Aquest mateix pastor fou qui el 1998 va explicar l'adoració que havia fet a Sant Martí de Sobremunt a principis dels anys cinquanta:

Heus ací les seves paraules transcrites literalment;

Abans tots els ramats grossos tenien dos o tres moltons i un d'ells era manyac, de fet era un luxe, doncs el moltó no tenien altre feina que seguir el ramat, també quan unes ovelles es barrejaven amb un altre ramat, cridaven el moltó i s'emportava les seves. El manyac sempre anava al costat del pastor.

Quan vaig anar amb els amos del ramat de Pardines, n'hi havia tres, de moltons, ara ja fa anys que no en tinc cap en el ramat.

Una cosa que sí que els fèiem fer era anar a adorar a la missa del gall, jo ho vaig fer una vegada a l'església de Sant Martí de Sobremunt, d'això ja fa més de quaranta o cinquanta anys.

Llavors anava a pasturar les ovelles al terme de Guiteres i tenia un moltó molt manyac. Li vam demanar al capellà si podríem adorar i va dir que si. Uns quants dies abans li vaig ensenyar a agenollar-se i la nit de Nadal el vam guarnir.

Em vaig presentar a l'església amb el manyac i ningú ho sabia. A Sobremunt és costum que sigui el pastor de Viladecans el primer d'anar a adorar.

Jo m'esperava allà al cancell de l'església i, quan em van avisar, destapo l'esquella i entro cap dins amb el manyac al meu costat, i, pim, pam, pim, pam, a cop d'esquella. El manyac de Viladecans que ja estava dret a punt per anar a adorar quan va sentir l'esquella va tornar a seure. Llavors arribem davant el Nen Jesús, jo m'agenollo i ell també.

Acabada la Missa tothom volia premiar el manyac, vam baixar cap a Can Roca i allí li van donar blat de moro i de tot el que volia, fins deixar-lo ben tip, jo pensava que me'l rebentarien. Era molt manyac, molt.¹³⁶

L'Andal Mercè i Dachs al terme del Colomer d'Alpens, l'abril de 1998, tenia 92 anys. Havia nascut a Les Llosses el 1906 i des de l'any 1932 portava el seu ramat al Lluçanès, la temporada d'hivern; des de Sant Miquel de setembre fins a Sant Joan i la temporada d'estiu la passava a les muntanyes de Pardines. (Foto de P. Mestre)

Sant Martí de Sobremunt, entre els anys 1920-1930. (Col·lecció P. Mestre)

A partir del 1960 una línia de pensament predominant dins l'església va impossibilitar definitivament la manifestació d'aquesta centenària tradició nadalenca. Aquesta nova onada de pensament regeneracionista, pretenia, entre moltes altres coses, treure del calendari litúrgic totes les manifestacions folklòriques o d'un excés de teatralitat que s'allunyessin de l'essència estricta de la fe cristiana, una línia que triomfaria definitivament en el Concili Vaticà II, promulgat l'any 1965. En aquest sentit entrar dins l'església amb un animal engalanat era totalment inacceptable.

L'Andal pasturant el terme de Casademunt de Pi, a Sant Agustí de Lluçanès, l'abril de 1998. (Foto de P. Mestre)

L'Andal fou l'últim pastor del Lluçanès que va protagonitzar l'adoració del pastor i el seu manyac en una missa del gall.¹³⁷

NOTES

¹ L'Advent (en llatí: *adventus Redemptoris*, 'vinguda del Redemptor'). Dins aquest període tenim també les tradicions de la corona i el calendari d'Advent. La corona d'Advent té el seu origen en una tradició pagana europea que consistia a encendre espelmes a l'hivern amb el foc del déu Sol. És un ornament simbòlic; la seva forma circular, sense principi ni fi, és senyal d'amor; les branques verdes, del color de l'esperança; les quatre espelmes s'encenen una a una durant els quatre diumenges abans de Nadal i les pomes vermelles són els fruits de l'Edèn, amb Adam i Eva que van portar el pecat al món. També en alguns llocs de Catalunya s'havia fet el calendari d'Advent, que era de compte enrere, semblant al de la Vella Quaresma. Hi havia la tradició de fer unes figures en paper retallat, que servien de calendari d'aquest període d'abstinència. Cada setmana se'ls tallava un braç o una cama fins arribar a la nit de Nadal, que es llençava al foc.

² Paraula. *Carnestoltes*. Diccionari. Institut Català.

-AMADES. *Costumari català*. Vol. I. pàg. 63;

A pagès, tot esperant l'hora per anar a la missa del gall, feien un petit àpat, observant, però, el dejuni.

³ Fra Valentí Serra. <https://www.catalunyareligio.cat/ca/quin-es-lorigen-del-pessebre-llars> (Data 20/11/2020) i <https://www.ccma.cat/324/el-pessebre-una-tradicio-que-va-arribar-ditalia-el-segle-xviii/noticia/2828637>

⁴ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí de Dialectologia Catalana*. 1930;

En alguns llocs es fa un pessebre a l'església; s'hi col·loquen les dues imatges i cada dia se les fa caminar una mica.

-AMADES. *Costumari català*, Vol. I. 1950, pàg. 752;

En algunes esglésies hom ja representava el pessebre, per bé que sense la representació del naixement, ni la presència de cap àngel... apareixien dues figuretes que representaven Josep i Maria fent via vers Jerusalem per tal d'empadronar-se. Cada dia els feien avançar una miqueta, fins que la vigília de Nadal al matí hom els feia arribar al peu de la cova... al vespre eren retirats del pessebre i dins de la cova es disposava el grup del naixement.

⁵ Salvador Ginestà i Traveset. (Sant Boi de Lluçanès, 1942);

El decorat del naixement el vam muntar fins els anys 1958-60. Quan va venir Mn. Ildefons va coincidir amb el final del Concili Vaticà II i el decorat el vam deixar de posar. Volien treure tot el què els semblava folklòric. El decorat estava penjat tot el temps d'Advent fins a Reis.

-Consueta d'Alpens, 1750-1820 (AEV);

També es fa l'ofertori amb el Niño Jesús, igual que el dia de Reis, amb la imatge col·locada a l'altar Major.

-Consueta de Santa Eulàlia de Puig-oriol, 1900 (APLI);

El dia de Nadal es comença a les sis la Missa del Gall, que acostuma a ser cantada, fent-se adorar el nen Jesús en el ofertori que es col·loca en el dosser sobre el sagrari.

-Consueta de Santa Creu de Jutglar, 1939 (APPLI);

Per la festa de Nadal es va estrenar una imatge del Nen Jesús amb el seu bressol.

-Consueta de Sant Bartomeu del Grau, 1958-1960 (AEV);

També a l'altar s'hi posa la imatge del Nen Jesús, sota dosser propi. La imatge de Jesús dins un bressol que serveix per les adoracions es posa sobre la credença esquerra amb dos ciris. La credença és una tauleta amb portes, a prop de l'altar, per posar-hi els elements litúrgics que serveixen per a la celebració.

⁶ Des d'aquesta pàgina volem agrair a mossèn Felip Soldevila que ens hagués obert les portes de l'església ara fa uns mesos, per tal que accedíssim a fer diverses fotografies. Mentre érem dalt del cor, fent la nostra feina, va saltar la sorpresa, almenys per nosaltres, ja que en una de les tribunes del cor vam descobrir el taló del naixement, vam intentar fer-ne fotografies, però no teníem la possibilitat de fer-ho correctament. Setmanes més tard, amb la col·laboració de Salvador Ginestà i uns parroquians, es va poder muntar a la capella fonda, on restarà exposat durant totes aquestes festes de Nadal, tot i que no era el seu lloc original. A la foto el podem veure situat al lloc on es col·locava. Actualment es munta cada any un pessebre davant mateix de l'altar, amb figures del segle XIX.

⁷ -M. Teresa Jordà i Noguera. (Prats de Lluçanès, 1933).

Aquells primers pessebres a qui moltes famílies del poble els agradava d'anar a visitar eren la casa de cal Bernat, instal·lat a sobre de la botiga, la Francisqueta de la fonda, una casa de la plaça Nova, l'Anselm Gost, de cal Perussa, i pocs anys més tard, Joan Viñas, Domènech Serra, Josep Grifell, entre altres.

-M. Mercè Gost i Cañellas. (Prats de Lluçanès, 1947);

També es feia un pessebre a la fàbrica de cal Rovira, el solia fer el Josep Borrellas.

VILA. "El pessebre de l'Anselm". *L'Estel del Lluçanès*.1973;

I es compliren per fi les profecies: / En la misèria d'un pobre portal / ha aparegut el sospirat Messies; / Déu s'ha vestit amb nostra carn mortal!. Amb aquests versos de Pere Vila i Espona presentava l'amic Anselm el seu pessebre l'any 1952, dels molts que ja havia fet per les diades de Nadal.

⁸ GABARRÓS. "Els pessebres". *Full d'història de Perafita*. 2017;

Anys enrere, a Perafita també es feien pessebres. Les primeres cases on n'hi va haver eren a cal Xeres, a la fàbrica de cal Ballús, a cal Cruells. Per les festes de Nadal, amb el rector, després de rosari s'anaven a visitar.

-*L'Estel del Lluçanès*. "Notícies de desembre". 1987;

També tenim constància d'un pessebre que es feia al Vilar, de Sant Boi de Lluçanès, la dècada dels anys 1950.

-Santiago Arboix i Ballús. (Olost, 1939);

A Olost, abans i durant la guerra, una mica d'amagats, també feien pessebres, a cal Badia, cal Vila, ca l'Arboix fuster, cal Padrí, la Dolores del cafè i també a Sant Adjutori. Anàvem a buscar la molsa a Met i Cua, a prop de la Gavarresa.

-Josep Riera i Herms. (Oristà, 1950);

A Oristà hi havia un pessebre a la casa del secretari de l'Ajuntament, que la quitxalla l'anava a visitar acompanyats del mossèn.

-Jordi Torres i Sociats. (La Farigola, d'Oristà, 1942 – St. Feliu Sasserra);

A Sant Feliu Sasserra, la dècada dels anys 1940, en algunes cases s'havien fet pessebres. Jo recordo el que havia fet un meu avantpassat en aquesta època, en Nuri Torres, de cal Sant Pare, avui la casa ja no existeix.

⁹ GOST. "Els Nadal d'abans de la Guerra". *L'Estel del Lluçanès*. 1986;

Ja abans de la guerra, la majoria de les famílies, principalment si tenien mainada, es disposaven a construir el pessebre. Eren pessebres fets sobre una taula que es col·locava en un racó del menjador perquè presidís i acompanyés tots els actes de les festes.

¹⁰ Ernest Erra i Noguera. (Sant Martí d'Albars, 1934 - Lluçà);

També fèiem el pessebre, a casa hi posàvem les figures que teníem, a vegades només 3 o 4, que anàvem augmentant cada any.

¹¹ BOSCH. *Folklore Nadalenc*, 1952. pàg. 86-90.

-GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*.1930.

-GOST. "Els Nadal abans de la Guerra". *L'Estel del Lluçanès*.1986.

¹² SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*, 2000, pàg. 90;

Per Santa Llúcia, dia 13 de desembre, era costum de guarnir el pessebre tot i que la figura del Nen Jesús no es posava a la cova fins que es tornava de la Missa del Gall.

-GOST. "Els Nadal d'abans de la Guerra". *L'Estel del Lluçanès*.1986.

¹³ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*.1930.

¹⁴ Consueta de Santa Eulàlia de Puig-Oriol, 1868 (APPLI).

¹⁵ Consueta Sant Bartomeu del Grau, 1958 – 1960 (AEV).

¹⁶ Consueta d'Alpens 1750-1820 (AEV).

¹⁷ MARIA de BELL-LLOCH. *Llegendes catalanes*, 1881;

Tots los altars estaven esplèndidament il·luminats y adornats de flors: d'un cantó al altre hi passaven branques d' eura entre llassades de neules, eixís com també las lleties y candelers que la il·luminaven; lo sol estava cobert d'una doble catifa de vervelló que embaumava el temple; gonfanons vermells y banderes blanques, estaven repartits aquí y allà lluint sos brodats d' or.

¹⁸ Neuler: Aparell per a fer neules, que consistia generalment en una espècie de tenalles proveïdes de dos peces circulars, semblant a plats, dins de les quals es col·locava la pasta de farina per a posar-la al foc.

¹⁹ Consueta de Sant Bartomeu del Grau. Any 1775. (AEV).

²⁰ Web; *Tradicionari de Mallorca*. pàg. 5.

²¹ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*. 1930;

A Manacor, segons conta Mossèn Alcover a Contarelles d'en Jordi des Recó, segona edició 1915, pàgina 525: *Una enfila de neules de tots colors , que va de paret a paret de l'església, és tallada per l'escolà (Que ha representat la Sibil·la) amb un cop d'espasa bon punt acaba el cant. La mainada corre adelerada per recollir les neules que s'escampen pel terra.*

²² SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000.pàg. 87

²³ Centre d'Estudis Sant Cebrià. "Garnaldes de l'Església, 2016".
<https://cescsantcebria.files.wordpress.com/2010/07/2017-fulleto-neules.pdf> (Data 22/11/2020).

²⁴ Consueta de Sant Bartomeu del Grau, 1958-1960. (AEV).

²⁵ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Costums, 4.5.6.50-57.

²⁶ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Recull de costums i altres assumptes folklòrics. Fet a la Vall de Merlès, any 1929, 4.5.6.50-57 i 4.5.6.1-30.

-GOST. "Els Nadal d'abans de la guerra". *L'Estel del Lluçanès*.1986.

-Roser Monferrer i Badia. (Les Lloses,1940 - Alps).

-Ramon Gabarrós i Cardona. (Perafita, 1941).

-M. Àngela Coromina i Roca. (Sta. Eulàlia de Pardines,1931 – Roda de Ter).

-Ernest Erra i Noguera. (Sant Martí d'Albars, 1934).

-Concepció Muns i Masferrer. (La Torre d'Oristà, 1922).

-Mª Carme Rocabosch i Camps. (Oristà, 1941).

-Teresa Safont i Freixa. (Prats de Lluçanès,1930).

-Pere Selva i Capdevila. (Sant Boi de Lluçanès,1933).

²⁷ Aquest apartat no està confeccionat amb informacions relacionades estrictament amb la comarca del Lluçanès, tal com hem fet amb la resta. No obstant, hem considerat que la temàtica és tan popular i generalitzada arreu de Catalunya, que podem considerar-lo integrat com a part del nostre costumari.

²⁸ VILARMAU. (DGCPA) Arxiu Vilarmau. Nadal a Parts de Lluçanès. 1.1.1.152;

Ací a Prats es un costum ja de la velluria el portar tots els infants novells nats a les matines, no hi manquen pas tampoc de més grandets. Es talment una festa infantil, plena de rialles y de plors. Les mares cuiden de guarnir y empolainar els seus petits. Als que ja son un xic grandets els fa il·lusió de debó l'anar a besar el Nen Jesús.

²⁹ AMADES. *Costumari Català*. Vol.1. Pàg. 70.

³⁰ SERRA. *Calendari folklòric d'Urgell*, 1981, pàg. 326.

³¹ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950, pàg. 103.

³² AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950, pàg. 106.

³³ VILARRASA. *La vida dels pastors*, 1981, pàg. 140-141.

³⁴ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950, pàg. 109-110.

³⁵ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 95-97.

³⁶ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*. 1930.

³⁷ VILARRASA. *La vida dels pastors*, 1981, pàg. 142.

-GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí de Dialectologia Catalana*.1930.

³⁸ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Sortilegis, 4.5.7.4.a 48.

-VILARRASA. *La vida a pagès*. 1975, pàg. 326.

³⁹ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Pistologia, 4.5.7.3 a 48.

L'any 1929 Josep M. Vilarmau va entrevistà diverses vegades al saludador Pere Grau, quan aquest ja tenia 68 anys i va anotar moltes de les oracions que feia servir per fer curacions.

-Agustí Soler i Coromines.(Santa Maria de Merlès, 1906).

-Lluís Ambrós i Camprubí. (Prats de Lluçanès, 1936).

⁴⁰ VIOLANT. *El Llibre de Nadal*, 1983. pàg. 58.

-SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000, pàg. 88.

-Carolina Camprubí i Cabanes. (Perafita, 1931).

⁴¹ Ernest Erra i Noguera. (Sant Martí d'Albars, 1934).

⁴² L'ERMITÀ DE MILANY. "Nadal". *La veu Comarcal* (Ripoll). 1916.

-SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000. pàg. 91.

⁴³ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Costums. 4.5.6.50-57.

⁴⁴ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*. 1930.

⁴⁵ AMADES. *Costumari Català*. Vol. V. 1950. pàg. 750;

En alguns llocs de Catalunya, per portar el compte del curs de l'advent es retallaven un ninots de paper simulant un home amb cinc braços que significaven les cinc setmanes que durava l'advent. Cada diumenge se'ls tallava un braç i a la nit de Nadal tornant de la missa del gall es tallava el darrer braç i es tirava al foc.

⁴⁶ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I, 1950. Pàg. 56;

A la Plana de Vic s'havien cantat unes caramelles de Nadal, molt llargues i d'escàs valor, tant poètic com melòdic, i de gust set o vuitcentista que foren molt populars.

⁴⁷ VILARMAU. (DGCPA) Arxiu Vilarmau. Costums i llegendes de Nadal. Olost de Lluçanès, 1.1.1.152.

-GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*. 1930;

A Viladrau a la Vigília de Nadal a les onze de la nit, el jovent encén al mig de la plaça gran del poble una foguera amb llenya robada de les cases. El jovent canten i fan soroll i, després de les dotze, piquen a les portes de les cases dient; Jesús és nat. I a les cinc van a la missa del gall.

-VILARRASA. "Nit de Nadal". *El Catllar*. 1920;

Mentre tant pels carrar ja es sentien cançons i alegres crits de; ¡Ja és nat!

-L'ERMITÀ DE MILANY. "Nadal". *La Veu comarcal* (Ripoll), 1916;

A Vallfogona any 1916: És també de rigorosa operància que en esser a mitja nit se surti de casa, per corra al veïnat, esvalotant, trucant per les portes i cridant ¡ ja és nat ! Lo qual no impedeix que si es topa amb algun veï dormilega i que estigui de ma humor, surti a la finestra cridant; ¡ Lladres al veïnat!

⁴⁸ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Costums, 4.5.6.50-57;

A principis del segle XX Prats, degut a les bretolades que feien el jovent van deixar de fer la missa del Gall a les 12 de la nit i la van posar a l'hora de matinada.

⁴⁹ AYATS. "Les llibertats de Nadal en les cançons". *Caramella*. 2000;

A Folgueroles recentment van tancar amb cadenes la porta de l'església durant la missa del gall, amb tota la gent a dins.

-AMADES. *Costumari Català*. Vol. I, 1950, pàg. 5;

La fadrinalla entre per les quadres, els estables i treu el bestiar i els carros sens fer cap mica de fresa per tal que llurs amos no se'n adonin, i els van a portar als indrets més apartats i desavinents que els escau, amb el propòsit que llurs amos s'anguniegin força buscant-los.

-CASALS. "Nit de Nadal". *L'Erol*. 2011;

Després de cantar les nades, els més grans comencen a desfilar cap a casa i els més joves i no tant joves, és costum que es quedin a fer la gresca a la plaça. Durant la llarga nit, com mana la tradició s'han d'endreçar totes les coses que hagin pogut quedar mal endreçades pel poble. Carros, carretons, bancs, taules, cadires, rètols, escales, bicicletes, joguines, roba, olles, torretes, etc... Tot un reguitzell d'andròmines i estris mal endreçats va a parar a la que, plena de coses és molt més acollidora.

⁵⁰ Concepció Muns i Masferrer. (La Torre d'Oristà, 1922).

-FREIXA. "El Nadal d'abans". *La Rella*. 2016.

⁵¹ SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000. pàg. 87.

⁵² Roser Monferrer i Badia. (Les Lloses, 1940 – Alps).

-SERRA. *Calendari folklòric d'Urgell*. 1915, pàg. 327;

Com que avui és dia de dejuni, és propi de la diada fer l'allioli lligat amb codony cuit.

⁵³ A Lluçà i a Santa Eulàlia de Puig-Oriol actualment encara mengen all i oli, amb torrades de pa un cop acabada la missa del gall, al costat del foc que encenen a la plaça de l'església.

-Carolina Camprubí i Cabanes. (Perafita, 1931).

-
- ⁵⁴ M. Àngela Coromina i Roca. (Santa Eulàlia de Pardines, 1931 – Roda de Ter). -Carolina Camprubí i Cabanes. (Perafita, 1931).
- ⁵⁵ VILARMAU. (DGCPA) Arxiu Vilarmau. Costums. 4.5.6.50-57.
- ⁵⁶ Festes.org. “L’espai on comença la festa”. pàg. 12.
- ⁵⁷ FREIXA. “El Nadal d’abans”. *La Rella*. 2016.
- ⁵⁸ Carolina Camprubí i Cabanes. (Perafita, 1931).
- ⁵⁹ Dolors Serrabassa i Vila. (Olost, 1922).
- ⁶⁰ VILARRASA. *La vida a Pagès*. pàg. 327.
- ⁶¹ VILARMAU. (DGCPA) Arxiu Vilarmau. Costums. 4.5.6.50-57.
- ⁶² SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000. pàg. 87.
- ⁶³ FREIXA. “El Nadal d’abans”. *La Rella*. 2016.
- ⁶⁴ VILARMAU. (DGCPA) Arxiu Vilarmau. Recull folklòric de la Comarca del Lluçanès. 1.1.1.152.
- ⁶⁵ M. Teresa Jordà i Noguera. (Prats de Lluçanès, 1933).
- ⁶⁶ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Pistologia. 4.5.7.4 - 48.
- ⁶⁷ VIOLANT. *El llibre de Nadal*. 1983. pàg. 71;
Informació facilitada a l'autor per la Pepeta de la Cortada l'any 1945.
- ⁶⁸ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 148.
- ⁶⁹ Consueta de Santa Maria de Lluçà, 1917. (AEV).
- ⁷⁰ Consueta de Prats de Lluçanès, 1947. (AEV);
També hi ha el costum d'obsequiar al cor de cantaires i escolans, amb torrons i coca ensucrada.
-Consueta de Sant Bartomeu del Grau, 1958-1960. (AEV);
A la tarda d'alguna d'aquestes festes de Nadal, els nois i noies del Catecisme pugen a la rectoria després de la funció i se'ls reparteixen torrons i coques i vi. Solen ser uns 60 o 70. Les coques les dona el pastisser Griera. S'ha de procurar també amb dos porrons de vi.
-Consueta de Sant Bartomeu del Grau, 1962. (AEV);
En totes les misses hi ha l'adoració del Nen Jesús. Tarda, rosari i breu funció del Nen Jesús, amb adoració al final. Després de les funcions, la torronada als cantors i cantores. De cada tauleta de torró de Xixona en surten cinc trossos complerts de 3,50 centímetres d'ample.
- ⁷¹ MARIA de BELL-LLOCH. *Llegendes catalanes*. Barcelona, 1881;
Va fer una extraordinària narració d'una missa del gall de la parròquia de Montmany del Figaró en que ella mateixa havia assistit vers l'any 1880.
-L'ERMITÀ de MILANY. “Nadal”. *La Veu Comarcal* (Ripoll).1916;
Una estona abans de la Missa del Gall és curiós de veure com dels caminets de les bagues i de per tot, van venint llums que, ara es perden, ara tornen a veure's, fins que es reuneixen tots en el Casal del poble cristià, l'església.
- ⁷² AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 66.
- ⁷³ Josep M. Masramon i Falguera. (Sant Boi de Lluçanès, 1946);
La nit de Nadal pels volts de la dècada de 1990 un grup de veïns de Sant Boi de Lluçanès per iniciativa de Pere Juvanteny, de la Cirera, van posar en pràctica la baixada de torxes per la vall de Codines. També es van fabricar les atxes de ginebre amb la tècnica que descriu Joan Amades en el seu Costumari Català.
- ⁷⁴ AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 66.
- ⁷⁵ VIOLANT. *Els pastors i la música*. 2015. pàg. 66-67;
Els pastors de Prades “en arribar, encenien un foc dins el temple i allí s'escalfaven, menjaven i bevien llargs traguets de vi de les llargarudes carabasses tot tocant panderetes, guitarres i alguna bandúrria i violí”.

⁷⁶ PEDRALS. "Origen de la Fia – faia". *L'Erol*. 2011;

En la festa de la Fia-faia de Baga i a Sant Julià de Cerdanyola fan el següent ritual: *La vigília, el 24 de desembre, son convocats al so d'un corn un grup de fallaires adults per pujar a la muntanya, en punt dels capvespre; a cada una de les dues poblacions s'hi encén una foguera, en un toró en vistes a la posta de sol, des de allà es transporta el foc al centre del poble per un grup de fallaires en una vistosa davallada nocturna.*

⁷⁷ MARIA de BELL- LLOCH. *Llegendes catalanes*. Barcelona. 1881.

⁷⁸ AA.DD. "Calendari Festiu. Nadal". *Tradicionari. Enciclopèdia de la cultura popular de Catalunya*. Vol. 5. 2006.

⁷⁹ GRIERA. "Litúrgia Popular". *Butlletí Dialectologia Catalana*. 1930;

A Viladrau la Vigília de Nadal a les onze de la nit, el jovent encén al mig de la plaça gran del poble una foguera amb llenya robada de les cases. El jovent canten i fan soroll i, després de les dotze, piquen a les portes de les cases dient: -Jesús és nat. I a les cinc van a la missa del gall.

-AMADES. *Costumari Català*. Vol. 1. 1950. pàg. 62;

A Rupit feien una gran foguera a la plaça. La jovenalla anava a robar la llenya per les cases que la tenien endegada de manera fàcil de poder-la obtenir. Si no en tenien prou l'anaven a cercar al bosc. Tallaven els arbres que se'ls presentessin encara que fossin fruiters. Per tragar-la s'emportaven els carròs i carretes que els calien sense demanar el consentiment de llurs amos.

-CASALS. "Nit de Nadal". *L'Erol*, 2011;

A Sant Julià de Cerdanyola antigament no s'anava expressament a buscar llenya per fer foc sinó que durant la mateixa nit s'havia de cercar prendre- del què es trobava per les cases.

⁸⁰ Ramon Gabarrós i Cardona. (Perafita, 1941).

⁸¹ AMADES. *Guia de Festes Tradicionals de Catalunya*. 1958. pàg.147.

⁸² AYATS. "Les llibertats de Nadal en les cançons". *Caramella*. 2000.

⁸³ AMADES, Joan. *Folklore de Catalunya. Cançoners*. 1951, pàg. 250-251.

-ROMEU. *Les nades tradicionals*. 2003. pàg. 7-8

La cançonística del poble, esdevé particularment justa en la nadalenca, a la qual l'Església ha donat naixença, i la litúrgia, tant la sagrada com la popular, un ambient propici dintre el qual ella floreixi i un suport adient per a poder-se transmetre a través dels segles... El període d'Advent, que és de preparació i de penitència, deixa pas al Nadal, d'exultació i de joia, ambdós manifestats amplament per l'Església per mitjà dels oficis divins... El temps de Nadal és dedicat sobretot a cantar la immensa joia del naixement del Fill de Déu.

⁸⁴ SOLER. *Un segle de vida al Lluçanès*. 2000. pàg. 88;

A Sant Feliu Sasserra, els homes del poble cantaven divinament i eren els que entonaven les nades durant l'ofici solemne de Nadal.

-Pere Selva i Capdevila. (St. Boi de Lluçanès, 1933).

A Sant Boi hi havia un cor que s'omplia de gent

-Salvador Ginestà i Traveset. (St. Boi de Lluçanès,1942);

A Sant Boi es cantaven nades amb l'acompanyament d'un harmònim que tocava la monja Joaquina.

-MASRAMON. *La tradició artística de Prats de Lluçanès*. 1988;

Diu que a l'any 1900 a Prats de Lluçanès ja hi havia l'Orfeó del Lluçanès. És normal que l'orfeó o part dels seus membres, amb altra gent del poble, participés a la missa del gall.

⁸⁵ VILARRASSA. "Nit de Nadal". *El Catllar*. 1920.

⁸⁶ VILARMAU. (DGCPA). *Arxiu Vilarmau*. 4.5.6.1 a 30;

Segons ens explica ell mateix, aquesta cançó l'havia recollida de Júlia Vilarmau Raurell.

⁸⁷ VIOLANT. *Els pastors i la música*. 2015. pàg. 12;

Entre els rituals festius més associats als pastors, destaca la seva participació en les celebracions de la nit de Nadal. La narració evangèlica els hi atorga una paper protagonista. És un moment en que la música dels pastors adquireix el seu major reconeixement com a tal per part de la població. Violant, a més, no s'està de recordar el possible origen pastorívol de les caramelles...No sempre els pastors han fet música per pur

esplai: molt sovint, a més de cercar entretenir-se durant les hores que els deixava llur ocupació, també feien música perquè fos escoltada per les ovelles, cabres i bous que guardaven, i àdhuc pel gos.

⁸⁸ VILARRASSA. "Nit de Nadal". *El Catllar*. 1920.

⁸⁹ MASRAMON. *La tradició artística de Prats de Lluçanès*. 1988;

La Orquestra del Magret ja existia l'any 1865, participant en les festes religioses.

-GOST. "Els Nadal d'abans de la guerra". *L'Estel del Lluçanès*. 1986;

Molts anys, quan hi havia orquestra al poble, la missa del gall era cantada i acompanyada per l'orquestra, era una missa que en deien Pastoril.

⁹⁰ M. Teresa. Jordà i Noguera. (Prats de Lluçanès, 1933).

⁹¹ AA.DD. *L'Estel del Lluçanès*. "Notícies del gener". 1976.

⁹² BALLÚS. "La recerca d'un Cançoner Popular a Manresa". *Dovella*. 2008.

-AMADES. *Costumari Català*, Vol. I. 1950. pàg. 66.

⁹³ AIATS. "Les llibertats de Nadal en les cançons". *Caramella*. 2000.

⁹⁴ Josep Riera i Herms. (Oristà, 1950);

Jo ja l'havia sentit a cantar al meu avi.

⁹⁵ http://www.vatican.va/content/pius-x/es/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19031122_sollicitudini.html (Data 20/10/2020).

⁹⁶ Carolina Camprubí i Cabanes. (Perafita, 1931).

⁹⁷ GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí de Dialectologia Catalana*. 1930;

A Viladrau, vuit dies abans de Nadal el campaner repica les campanes tres vegades al dia, anunciant la proximitat de la festa.

-VIOLANT. *El Llibre de Nadal*. 1948. pàg. 30;

Antany més que no pas avui havia esta molt general a la nostra terra el costum d'anunciar la festa de Nadal tocant o repicant les campanes poc o molt durant la setmana d'advent.

⁹⁸ Consueta de Lluçà, 1917. (APLI);

El dia abans, a les dues de la tarda, el campaner repica anunciant la festa de Nadal.

⁹⁹ Consueta d'Alpens, 1638. (AEV);

Els dies abans de Nadal es diuen Completes al vespre, a sota del sol i cantades

-Consueta de Lluçà, 1865-1878. (APLI);

També es canten absoltes i també es puja al cor a cantar vespres. Se amonesten tots els administradors

-Consueta de Lluçà, 1917 (APLI);

A les deu Ofici Solemne, el senyor rector, amb capa pluvial i posat al mig del presbiteri se canta l'absolta general, fent besar l'estola als tres propietaris de Rocadembosch, Font i Vilaró, i aquests donen l'almoina de 1,25 pessetes cadascun".

¹⁰⁰ AMADES. *Costumari català*. Vol. V. 1950. pàg. 753;

Darrer diumenge, primer d'Advent. Avui, en moltes esglésies s'anuncia la proximitat de la festa de Nadal. Es repeteix per tres vegades... La gent interpreta el so de la campana per l'onomatopeia: Nadal, Nadal, Nadal.

-Consueta de Sant Feliu Sasserra, 1657. (AEV);

Des del segle XVII, a Sant Feliu Sasserra es diu: *En la vigília de Nadal, abans de mitja nit, el monjo ha de fer tres tocs repicant les campanes i al darrer toc ventar la campana grossa.* Aquesta és una de les consuetes més antigues del Lluçanès, de quan a la parroquial hi havia una congregació de monjos. De les 32 obligacions que té assenyalades el monjo campaner, en el número 13 hi ha el de *la obligació de tocar les campanes per la vigília de Nadal.*

-Consueta de Lluçà, 1865-1878. (APLI);

A la nit de Nadal, el primer toc de matines es fa a dos quarts de quatre de la matinada i sense altre toc, només es fan les tres batallades a tres quarts de cinc i després ja tenen lloc les matines. A les cinc el segon toc de missa i a dos quarts de sis les tres batallades i tot seguit la missa cantada, amb encens i adoració del Niño Jesús.

-
- ¹⁰¹ Consueta de Sant Feliu Sasserra (1618) (AEV);
Entre les diferents festivitats, es fa constar les *Matines lo dia de Nadal*.
-Consueta d'Alpens, 1638. (AEV);
El dia de Nadal es diuen matines cantades a mitja nit.
-Consueta d'Olost, 1649. (AEV);
Es fan matines a mitja nit, amb el vicari i monjo de dita església. Després se celebra la Missa del Gall.
Aleshores a Olost també hi havia una congregació monàstica.
-Consueta de Santa Eulàlia de Pardines, 1656. (AEV);
A Prats de Lluçanès, durant la vigília de Nadal es fan les matines a les dues de la nit i després la Missa del Gall cantada. Immediatament d'haver-les dit, es fan matines a Santa Eulàlia de Pardines i Missa del Gall cantada". Pensem que aleshores Prats de Lluçanès era sufragània de Santa Eulàlia de Pardines, que n'era la parroquial.
-Consueta de Sant Martí de Merlès, 1648-1668. (AEV);
A mitja nit, s'acostuma a dir matines cantades, dites les matines es diu la Missa del Gall.
-Consueta de Sant Martí de Merlès, 1701. (AEV);
En la nit de Nadal se acostuma cantar matines y apres la Missa deita del gall y en Pinós se diu Missa a la hora acostumada.
-Consueta de Sant Bartomeu del Grau, 1696-s.XIX (AEV);
A mitja nit es toca a matines, ventant totes les campanes, que comencen a la una de la matinada. A continuació es canta solemne la Missa del Gall, es treu la Vera Creu, però sense ofertori.
-Consueta d'Alpens, 1750-1820. (AEV);
Al voltant de les quatre del matí es canten les matines i a l'acabar-se el pàrroco baixa del cor i revestit de capa pluvial, entona davant l'altar major l'himne Tedeum. En acabar, el mossèn canta la col·lecta. En aquesta cerimònia el mossèn va precedit de les Administracions de la parròquia, amb les seves atxes. Tot seguit té lloc l'Ofici del Gall .
-Consueta de Santa Eulàlia de Puig-Oriol, 1900. (APLI);
El dia de Nadal es comença a les sis amb la Missa del Gall, que acostuma a ser cantada".
-Consueta de Lluçà, 1917. (APLI);
A les sis del matí de Nadal, hi ha la missa cantada del Gall, amb adoració fent besar el Nen Jesús.

¹⁰² Consueta de Salselles, 1898-1936 (AEV);
El dia de Nadal es diu una missa abans de sortir el sol. La segona missa quan el sol toca a Vilardell de la Quar. Acabada la missa major, es canta una absolta general per la casa de les Euras de la Quar, per la qual donen un pa. A les sis del matí es fan les matines i a tres quarts de set es comença la Missa del Gall, que és cantada i acabada la missa, quan el sol ja està situat damunt de la casa del Vilardell, es diu la segona missa.

¹⁰³ GOST. "El campaner". *L'Estel del Lluçanès*.1985;
A Prats de Lluçanès, el campaner, a més de fer els tocs, era l'encarregat d'adornar l'església.

¹⁰⁴ Consueta de Prats de Lluçanès, 1947. (AEV);
A dos quarts de dotze es canten el Tercer nocturn i el Te Deum. A continuació la Missa del Gall amb l'assistència de les autoritats de la vila, prèviament convidades pel rector, amb Comunió general i adoració del Nen Jesús al final.
Hi ha una nota que diu: ...últimamente se ha suprimido el canto de matines de la media noche.

¹⁰⁵ Enciclopèdia.cat. "Matines";
El nom de matines prové del costum medieval (regla de Sant Benet, segle VI) de cantar seguides les vigiliae nocturnae i les laudes matutinales que se celebraven a trenc d'alba. Més tard, van destacar, entre altres, els responsoris de l'ofici de tenebres per Setmana Santa i els de les matines de Nadal. El responsori consisteix en el cant d'uns versets, normalment de salm, per part del solista, al qual respon l'assemblea o el cor amb una tornada.
-GRIERA. "Litúrgia popular". *Butlletí de Dialectologia Catalana*. 1930;
Per excel·lència es dóna aquest nom a l'hora canònica primera de la vetlla de Nadal.

¹⁰⁶ IEC (Institució de Francesc de Borja Moll) <https://dcvb.iec.cat/results.asp?word=Matines> (Data 13/12/2020);
Les matines són un cant solemne dels dits salms i lliçons abans de la missa de mitjanit de la festa de Nadal.

¹⁰⁷ Notícia del desembre sobre la Festa del Naixement de Jesús. *La Veu Comarcal (Ripoll)*. 1914;

A Santa Maria de Ripoll, el programa de l'horari de cultes ens diu que a les quatre del matí, Repic de campanes. A dos quarts de cinc, Maitines cantades per la clerecia de la parròquia. A les cinc, la tradicional Missa del Gall, amb adoració de l'Infant Jesús.

-L'ERMITÀ DE MILANY. "Nadal". La Veu Comarcal (Ripoll). 1916;

Actualment, fóra de les Matines que canta el clero abans de la Missa del gall, quasi no resta cap característica de Nadal. Lo únic que recorda la tendra festa és el de veure al Nen Jesús posat en un bressolet, i que a l'ofertori, després de convidats pel Sr. Rector, el poble va a adorar-lo, mentres en el cor se canten algunes de les moltíssimes cançons populars que hi han dictades.

¹⁰⁸ VILA. "Les matines de l'any 1939". L'Estel del Lluçanès. 1984.

-BALDELLÓ. Arxiu de Tradicions Populars. Vol. VI. pàg. 132;

En alguns llocs, com a Prats de Lluçanès, usen aquestes dues denominacions per a significar la primera missa del dia de Nadal i l'ofici del mateix dia..

-Consueta d'Alpens, 1750-1820. (AEV);

Dita la Missa del Gall, també tenen lloc dues misses més, com la resta de festius, una la Matinal, a punta de sol, i a les onze ofici Solemne".

¹⁰⁹ Consueta de Sant Bartomeu del Grau 1958-1960. (AEV);

A les dotze de la nit se celebra la Missa del Gall, cantada. A les cinc del matí es comença el cant de matines (el tercer és nocturn).

-VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Nadal a Prats de Lluçanès. 4.5.6.50;

Fan missa del gall a les 5 del matí. Abans es feia a les dotze de la nit. Els abusos portaren el suprimir-la i posar-la a l'hora de la matinal.

¹¹⁰ AMADES. Costumari Català. Vol. I. 1950. pàg. 136;

A Vilanova del Penedès intervenien en la representació cap una cinquantena de figurants que simulaven esser pastors en els qual hi havia una pastora que durant tota la representació feia veure que filava...

¹¹¹ AMADES. Costumari Català. Vol. I. 1950. pàg. 138;

A Rupit els tres pastors més vells i de més respecte havien celebrat davant de l'altar, un diàleg improvisat... en el qual barrejaven dites i conceptes sentenciosos i crítica local, i sobretot, opinions sobre els conreus, la ramaderia i les collites.

¹¹² Aquesta obra musical es va recuperar i cantar de nou el Nadal de l'any 2019 a l'església de Santa Maria de la Llacuna.

¹¹³ Festes.org;

Després del Concili de Trento –i molt especialment durant tot el segle XIX- els organistes de les esglésies interpretaven, durant l'acte litúrgic de la nit de Nadal, les melodies més populars de la localitat. Aquestes alegres expansions musicals es coneixien per "llibertats d'orgue" i van ser recollides en les llibretes on els mateixos organistes anotaven les peces que tocaven. Els llibres o quaderns d'orgue són una de les fonts més valorades per als intèrprets de música tradicional catalana històrica, ja que transmeten per la via escrita un corpus de músiques que al seu temps foren d'abast popular.

¹¹⁴ VILARRASA. "Nit de Nadal". El Catllar. 1920.

¹¹⁵ VILARRASA. La vida dels pastors. pàg. 142-143

-VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Costums i llegendes de Nadal. Olost de Lluçanès. 1.1.1.152.

¹¹⁶ VILARRASA. "Nit de Nadal". El Catllar. 1920.

¹¹⁷ VILARRASA. "Nit de Nadal". El Catllar. 1920.

¹¹⁸ MARIA de BELL-LLOCH. Llegendes Catalanes. 1881.

¹¹⁹ VILARRASA. "Nit de Nadal". El Catllar. 1920

¹²⁰ MARIA de BELL-LLOCH. Llegendes Catalanes. 1881.

¹²¹ A Sant Feliu Sasserra només la feien sonar la nit de Nadal, la seva roda tenia més de vint campanetes i totes juntes sonaven com una piuladissa d'ocells. A Sant Andreu d'Oristà el "rotllo" o roda dels ocells està situat en un lateral dels cor. A Sant Boi de Lluçanès es conserva només el suport de la roda que també estava situat en un lateral del cor. A Prats de Lluçanès era situat sobre la porta que duu a la sagristia.

- ¹²² AA.DD. "Nadal. Folklore religiós del bisbat de Barcelona". *Exercitatorum*. 1929;
A Corbera del Baix Llobregat en el moment de l'adoració deixaven anar tota mena d'ocells per les voltes de l'església.
 -AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 120.
Per les esglésies rurals de l'Empordà en el moment de cantar el Glòria in excessis Deo, deixaven anar ocellets cantadors amb neules lligades a les potes.
 -VIOLANT. *Els pastors i la música*. 2015;
A Taüll, a la missa del Gall que es celebrava entre les dotze i la una, acudien tots els pastors del poble sonant flabiols, presidits pel de la casa més forta, el qual manava un moltó esquellat amb un "truc" i guarnit de flors, mentre la mainada tocava "gallets" i portava ocells vius com el rossinyol, pardals, etc. Els quals deixaven a la bacina en el moment d'adorar i piulant, piulant, volaven entorn de les llànties.
 -AMADES. *Costumari Català*. Vol. I. 1950. pàg. 120-123;
A Santa Maria del Mar des dels presbiteri hom engegava ocells i coloms que, voleiaven esvalotadament per dins del temple.
- ¹²³ L'any 1994 el grup Dansa i tradició va organitzar l'exposició Antics oficis i Músics de Prats de Lluçanès, a la Caixa de Manresa. D'aquest quadre d'instruments, s'hi van exhibir el flabiol, de Marçal Roca; el grall, del Soler de n'Hug i els violins de cal Jandama i de Jan Fuives, de Prats de Lluçanès.
- ¹²⁴ Dolors Viñas i Noguera. (Prats de Lluçanès, 1937);
En moltes festivitats religioses de després de la guerra, com la de Nadal, es posaven dalt del cor, homes i dones i nens i nenes, cantant cançons de Nadal, amb el Fum, fum, fum. L'orgue estava instal·lat al mig del cor, hi havia membres de l'Orfeó del Lluçanès i també altres cantors del poble que no en formaven part. Tothom hi era benvingut. Abans de la guerra el tocava mossèn Enric Bonada i Sala, més tard l'havia tocat la Montserrat Noguera, de l'Estanc. A la missa del gall, moltes famílies portaven uns petits brasers que es posaven als peus de tant fred com feia.
- ¹²⁵ MARIA de BELL-LLOCH. *Llegendes Catalanes*. 1881.
- ¹²⁶ *Butlletí Oficial del Bisbat de Vic*, 1903. (APPLI).
- ¹²⁷ L'ERMITÀ de MILANY. "Nadal". *La Veu Comarcal* (Ripoll).1916.
Hi podrà haver qui trobi aquesta cerimònia poc conforme amb la serietat que és al temple de Déu i de vegades pot passar que no es faci amb aquella senzillesa amb què segurament se feia quan s'establí. Lo cert és que avui aquesta costum no existeix, tant els pastors com els altres fidels van a adorar a Jesús infant tots barrejats sense distinció ni referència.
- ¹²⁸ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Recull de costums i altres assumptes folklòric, fet a la Vall de Merlès. 1927. 4.5.6.1 a 30.
- ¹²⁹ M. Àngela Coromina i Roca. (Sta. Eulàlia de Pardines, 1931 – Roda de Ter).
- ¹³⁰ VILARMAU. (DGCPA). Arxiu Vilarmau. Costums i llegendes de Nadal. 1.1.1.152 (caixa 420, sobre 3);
Nadal a Olost de Lluçanès: A la missa feien adoració i els pastors portaven el manyac enflocat i ells guarnits amb capa, samarra, sarró de pell, calçons i tirapeu encintat, barretina i esclops.
Costums de Nadal: En certs pobles hi havia el costum d'anar els pastors de les masies a fer l'adoració de l'Infant Jesús. Hi anaven guarnits amb la capa, barretina i esclops, portant el seu tirapeu enflocat de cintes i guarnits. N'hi havia que en aquest acte hi portaven l'anyell manyac i el feien adorar. Temps abans ja l'havien ensinistrat, acostumant-lo a fer-lo posar de genolls, premiant-lo les vegades que ho feia dòcilment, amb trossets de pa o de llamins. També els enfloquen i els fan seguir al seu darrera.
- ¹³¹ GOST. "El Nadal d'abans de la guerra". *L'Estel del Lluçanès*.1986.
- ¹³² Anna M. Viñas i Noguera. (Prats de Lluçanès,1927);
La primera missa del gall de després de la guerra, aleshores tenia dotze anys, vaig anar-hi amb els meus pares i vaig veure al fons de l'església un o més pastors, amb una ovella (manyac o moltó) que van ser els primers a l'hora d'anar a adorar al Nen Jesús.
- ¹³³ Gil Fornell i Ribera. (Sant Climent de la Riba, 1935).
 -M. Àngela Coromina i Roca. (Santa Eulàlia de Pardines,1931 – Roda de Ter).
- ¹³⁴ Roser Monferrer i Badia. (Les Llosses - Alpens, 1940).

¹³⁵ Ramon Gabarrós i Cardona. (Perafita, 1941).

¹³⁶ Extracte de les converses mantingudes entre el pastor Andal Mercè i Dachs, Daniel Montanyà i Pere Mestre el 8 d'abril de 1998 a Casademunt, de Sant Agustí de Lluçanès i a les muntanyes de Pardines, amb Pere Juvanteny i Pere Mestre el 12 de juny de 1999.

¹³⁷ L'Andal Mercè i Dachs en gairebé setanta anys de pasturar el seu ramat pel Lluçanès es va estar en les següents cases: Puigrafagut (Olost), La Muntada (Olost), La Noguera (Olost), Els Arços (Sobremunt), Vilaseca (Sant Bartomeu del Grau), La Serra (Perafita), La Coma (Lluçà), El Francàs (St. Agustí del Lluçanès) i Casademunt (St. Agustí del Lluçanès)

BIBLIOGRAFIA

- AMADES i GELATS, Joan. **Costumari Català**. Volum I. Barcelona: Edicions 62, 1982 (Primera edició. 1950).
- AMADES i GELATS, Joan. **Costumari Català**. Volum V. Barcelona: Edicions 62, 1982 (Primera edició. 1950).
- AMADES i GELATS, Joan. **Festes tradicionals de Catalunya**. Barcelona: Editorial Aedos, 1968.
- AMADES i GELATS, Joan. "Cançoners d'Advent i Nadal". **Folklore de Catalunya. Cançoners**. Barcelona: Editorial Selecta, 1951.
- AYATS i ABEYA, Jaume. "Les Llibertats de Nadal en les cançons". *Caramella*, núm. 2 (gener – juny, 2000), p. 22-23.
- BALDELLÓ, Francesc, pvre. "Matines". *Arxiu de Tradicions Populars*. Volum 6, 1932.
- BALLÚS i CASÒLIVA, Glòria. "Joaquim Pecanins i Fàbregas". Dins: **El Centre Excursionista de la Comarca del Bages: 1905-2005. Cent anys de vida musical**. Manresa, 2006, p. 105-139.
- BALLÚS i CASÒLIVA, Glòria. "El músic Joaquim Pecanins es mereix un reconeixement manresà". *El pou de la gallina* (16 de juliol de 2017).
- BALLÚS i CASÒLIVA, Glòria. "La recerca d'un cançoner popular a Manresa". *Dovella*, núm. 95 (primavera 2008), p. 7-10.
- BOSCH i JOVER, Miquel. "Folklore nadalenc". *AUSA*, volum 1, núm. 2 (1952), p. 86-90.
- CASALS, Imma. "Nit de Nadal". *L'Erol*, núm. 110 (2011), p. 19 i 20.
- CORTADA i JORDÀ. F. Xavier. **Miquel Soldevila i Valls. El gran mestre de l'esmail**. Ajuntament de Prats de Lluçanès, 2003.
- FREIXA, Jordi. "El Nadal d'abans". *La Rella*, (desembre, 2016), p. 2-5.
- GOST i GRAU, Josep Maria, (pseudònim Fidel). "El campaner". *L'Estel del Lluçanès* (març, 1985).
- GOST i GRAU, Josep Maria (Pseudònim Fidel). "Els Nadal d'abans de la guerra". *L'Estel del Lluçanès*, (novembre, 1986), p. 12-13.
- GRIERA i GAJA, Antoni, "Litúrgia popular". *Butlletí de dialectologia catalana*, (gener - març 1930), p. 1-14.
- JANET, Ramon de cal (pseudònim de Ramon Gabarrós i Cardona). "Els pessebres". *Full d'història de Perafita*, núm. 75, 2017.
- L'ERMITÀ DE MILANY. "Els signes". *La Veu Comarcal* (Ripoll, 1910-1916), núm. 142 (desembre, 1916), p. 6.
- L'ERMITÀ DE MILANY "Nadal". *La Veu Comarcal* (Ripoll, 1910-1916), núm. 142 (desembre, 1916), p. 5.

MARIA de BELL-LLOCH (Pseudònim de Maria del Pilar Maspons i Labrós). **"Nadal en Montmany"**. Dins: *Llegendes catalanes*. Barcelona, 1881.

MASRAMON i NOGUERA, Ramon. ***La tradició artística de Prats de Lluçanès***. Ajuntament de Prats de Lluçanès, 1988.

MASSOT i MUNTANER, Josep. ***Obra del cançoner popular de Catalunya. Materials***, volum XIV. Memòries de missions de recerca per Palmira Jaquetti; Enric d'Aoust; Joan Amades. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

MESTRE i BOIX, Pere. ***La fira ramadera de l'Hostal del Vilar***. Ajuntament de Sant Agustí de Lluçanès i Cossetània Edicions, 1999.

PECANINS i FÀBREGAS, Joaquim. **"Cant dels ocells"**, *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages*, núm. 72 (gener-desembre, 1918), p. 253.

PECANINS i FÀBREGAS, Joaquim. **"Ball rodó"**. *Revista Musical Catalana* (juny, 1907).

PEDRALS i COSTA, Xavier. **"Origen de la Fia-faia"**. *L'Erol*. Dossier, núm. 110 (2011), p. 13-14.

REIXAC i BRIÀ, Roser. **"Fum, Fum, Fum"**. *Caramella*, núm. 20 (gener - juny, 2009), p. 106-108.

ROMEU i FIGUERAS, Josep. ***Cançons nadalenques del segle XV***. Col·lecció: Els nostres clàssics, volum 65. Barcelona: Editorial Barcino, 1949.

ROMEU i FIGUERAS, Josep. ***Les nades tradicionals***. Barcelona: Editorial Alta Fulla, 2003. Reproducció, en facsímil, de la primera edició del llibre *Les nades tradicionals* («Biblioteca Folklòrica Barcino», volum V, Editorial Barcino, Barcelona, 1952).

SERRA i BOLDÚ, Valeri. ***Calendari folklòric d'Urgell***. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

SOLER i CASTELLVÍ, Dolors, ***Un segle de vida al Lluçanès. Memòries de la Pepa Grilló i Serra***. Lluçà: Solc, 2000.

VILA i ESPONA, Pere. **"El pessebre de l'Anselm"**. *L'Estel del Lluçanès* (desembre, 1973).

VILA i ESPONA, Pere. **"Les matines de l'any 1939"**. *L'Estel del Lluçanès* (desembre, 1984).

VILARMAU i CABANES, Josep M. ***Folklore del Lluçanès***. Edició a cura del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona: J. Aiats, I. Roviró i X. Roviró. Ajuntament de Prats de Lluçanès i DINSIC Publicacions Musicals, 1997.

VILARRASA i VALL, Salvador. ***La vida a pagès***. Ripoll: Impremta Maideu, 1975.

VILARRASA i VALL, Salvador. ***La vida dels pastors***. Ripoll: Impremta Maideu, 1981.

VILARRASA i VALL, Salvador. **"Nit de Nadal"**. *El Catllar* (Ripoll, 1920-1923), núm. 37 (25/12/1920), p. 7.

VIOLANT i SIMORRA, Ramon. ***El llibre de Nadal***. Barcelona: Editorial Altafulla, 1983.

VIOLANT i SIMORRA, Ramon. ***Els pastors i la música***. Tremp: Garsineu Edicions, 2015.

AA.DD. “**El calendari festiu**”. Hivern i Nadal. Dins: **Tradicionari. Enciclopèdia de la cultura popular de Catalunya**. Volum 5. Barcelona: Enciclopèdia Catalana SAU, 2006, p. 131.

AA.DD. “**Nadal. Folklore religiós del bisbat de Barcelona**” *Exercitatorum*, any IV, nº 1-2 (gener-febrer, 1929), p. 10-15.

AA.DD. “**Fotografia del pessebre del Vilar de Sant Boi de Lluçanès**”. *L’Estel del Lluçanès* (desembre, 1987).

AA.DD. “**Notícies de gener**”. *L’Estel de Lluçanès* (gener, 1976).

AA.DD. “**Festa del Naixement de Jesús**”. *La Veu Comarcal* (Ripoll, 1910-1916), 24/12/1914.

AA.DD. “**Fumí, Fumí, Fumí**” *L’Estel del Lluçanès* (desembre, 1970).

AA.DD. **Butlletí Oficial del Bisbat**, Bisbat de Vic, 1903.

INFORMANTS

Persones entrevistades

AMBRÓS i CAMPRUBÍ, Lluís. (Prats de Lluçanès, 1936)
ARBOIX i BALLÚS, Santiago. (Olost, 1939)
BADIA i COMELLAS, Mercè. (Sant Esteve de Comià, 1936 – Lluçà)
BADIA i COMELLAS, Ramon. (Sant Esteve de Comià, 1934 – Lluçà)
BOIXADER i ALIGUER, Rosa. (Sant Martí d'Albars, 1931 – Oristà)
BOATELLA i SALVANS, Lluís (Prats de Lluçanès, 1930)
CAMPRUBÍ i CABANES, Carolina. (Perafita, 1931)
COROMINA i ROCA, Mª Àngela. (Sta. Eulàlia de Pardines, 1931 – Roda de Ter)
ERRA i NOGUERA, Ernest. (Sant Martí d'Albars, 1934 – Lluçà)
ESTRADA i MARGINET, Lluís. (Santa Eulàlia de Puig-Oriol, 1927)
FIGOLS i TOR, Papeta, (Sant Maurici, 1941 – Salselles)
FIGULS i CASELLAS, Angelina. (Salselles, 1935)
FORNELL i RIBERA, Gil. (St. Climent de la Riba, 1935)
FRANCH i BARCONS, Maria. (St. Joan del Galí, 1917 – Perafita – St. Boi)
GABARRÓS i CARDONA, Ramon. (Perafita, 1941)
GINESTÀ i TRAVESET, Salvador. (St. Boi de Lluçanès, 1942)
GOST i CAÑELLES, Mª Mercè. (Prats de Lluçanès, 1947)
JORDÀ i NOGUERA, Mª Teresa. (Prats de Lluçanès, 1933)
MASRAMON i FALGUERA, Josep M^a. (Santa Boi de Lluçanès, 1946)
MERCÈ i DACHS, Andal. (Les Llosses, 1909 – Lluçanès)
MONFERRER i BADIA, Roser. (Les Llosses, 1940 – Alps)
MONFERRER i BADIA, Soledat. (Les Llosses, 1945 – Alps)
MONFERRER i MUNTADAS, Pere. (Salselles, 1933)
MUNS i MASFERRER, Concepció. (La Torre d'Oristà, 1922)
PLA i PRATS, Lluís. (Prats de Lluçanès, 1943)
RIERA i HERMS, Josep. (Oristà, 1950)
ROCADEMBOSCH i CAMPS, Mª Carme. (Oristà, 1941)
SAFONT i FREIXA, Teresa. (Prats de Lluçanès, 1930)
SELVA i CAPDEVILA, Pere. (Sant Boi de Lluçanès, 1933)
SERRA i TORRAS, Jaume. Mn. (Sant Llorenç - Lluçà, 1930)
SERRABASSA i VILA, Dolors. (Olost, 1922)
SOLANELLES i PORTELL, Ramon, (Perafita, 1935)
SOLDEVILA i CUNÍ, Felip. Mn. (Torelló, 1933 – Sant Boi de Lluçanès)
SOLER i COROMINES, Lluís. (Sta. Mª de Merlès, 1906)
TORRAS i SOCIATS, Jordi. (La Farigola, d'Oristà – St. Feliu Sasserra, 1942)
VILARMAU i NOGERA, Montserrat. (Sta. Maria de Merlès, 1928)
VINYAS i NOGUERA, Anna Maria. (Prats de Lluçanès, 1927)
VINYAS i NOGUERA, Dolors. (Prats de Lluçanès, 1937)

ARXIUS CONSULTATS

ACR	(Arxiu Comarcal de Ripoll)	
AEV	(Arxiu Episcopal de Vic)	
APLI	(Arxiu Parroquial de Lluçà)	
APPLI	(Arxiu Parroquial de Prats de Lluçanès)	
DGCPA	(Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme).	Arxiu Vilarmau.
DGCPA	(Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme).	Arxiu Amades.